

HİLMİ ÖMER BUDDA'NIN DİNLER TARİHİ DİSİPLİNİNE KATKISI*

Cemil KUTLUTÜRK**

Öz

Hilmi Ömer Budda (1894-1952), Türkiye'de Dinler Tarihi kürsüsünün kurumsallaşmasında etkin bir rol oynamıştır. Türkiye'nin ilk akademisyen Dinler Tarihçisi olan Budda, 1924'te açılan Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi'nde uzun yıllar ders vermiştir. Ardından bu görevini, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı İslam Tetkikleri Enstitüsü'nde sürdürmüştür. Budda, 1949 yılında açılan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin ilk Dinler Tarihi hocası olmuştur. Otuz yıla yaklaşan akademik hayatı boyunca Dinler Tarihi sahasında çok sayıda ilmi eser kaleme almış ve pek çok öğrenci okutmuştur. Bu yönüyle o, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Dinler Tarihi alanında önemli bir boşluğu doldurmuştur. Eserlerinde ve meselelere bakış açısında eleştiriye açık hususlar olmakla birlikte bu makalede Budda'nın, Dinler Tarihi alanına sunduğu katkı ve Türkiye'de Dinler Tarihi disiplinin teşekkülündeki rolü ele alınmıştır. Yazdığı makale, kitap ve köşe yazılarından hareketle onun dinler tarihçiliği yönü de incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ankara Üniversitesi, Dâru'l-Fünûn, Hilmi Ömer Budda, Türkiye'de Dinler Tarihi

Hilmi Omar Budda's Contribution to the History of Religions

Abstract

Hilmi Omar Budda (1894-1952) has played a significant role in the process of institutionalization of History of Religions in Turkey. He, who was the first academician in the field of History of Religions in Turkey, lectured for many years in Dâru'l-Funûn (Ottoman University) Faculty of Divinity, which was found in 1924. Then he worked in department of Institute of Islamic Sciences, which was a branch of Istanbul University Faculty of Arts, by pursuing his same position and career. After that, Budda lectured in Ankara University Faculty of Divinity, which was found in 1949, as the first academic person of the department of History of Religions. Budda, who wrote many scientific studies and trained a large number of students during his academic life roughly thirty years, filled a gap in the field of History of Religions in the early years of republic period. Even though there are some scientific problems in his writings and views on issues, this article deals with Budda's contributions to the History of Religions and his role in the formation of such a discipline in Turkey. This study, besides, mentions about Budda's academic sides by analyzing his scientific writings composed of books, articles and columns.

Keywords: Ankara University, Dâru'l-Funûn (Ottoman University), Hilmi Omar Budda, History of Religions in Turkey

Giriş

Osmanlı Devleti'nde on dokuzuncu yüzyıla kadar Dinler Tarihi ile ilgili yapılan çalışmalar genelde İslam dünyasında mevcut olan *el-Milel ve'n-Nihal* ve *Kıyas-ı Enbiya* geleneği çerçevesinde bazı eserlerin kaleme alınması veya bu

* Bu makale, 10-13 Nisan 2017 tarihlerinde TTK tarafından gerçekleştirilen Uluslararası Tarih ve Tarihçilik sempozyumunda sunulmuş bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş şeklidir.

** Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı
(cemilkutluturk@gmail.com)

tür eserlerden bazılarının tercüme edilmesi şeklinde gerçekleşmiştir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Batı dünyasındaki eserlerden ve gelişmelerden de yararlanarak birtakım çalışmalar ortaya konmuştur. Bu bağlamda 1859 yılında açılan Mülkiye Mektebi'nin resmi ders programında *Tarih-i Edyan* adıyla bir ders konulması, Cumhuriyet dönemi öncesinde Dinler Tarihi ile ilgili yapılan ilk çalışmalardan biri olmuştur. Akabinde İstanbul Edebiyat Fakültesi'nde 1874 yılından itibaren *Tarih-i Umumî ve İlm-i Esâtiri Evvelin* adıyla Dinler Tarihi dersi okutulmuştur.¹ 1908 yılında ilan edilen 2. Meşrutiyet ile bazı düzenlemeler yapılmış ve bu çerçevede Dinler Tarihi dersi Edebiyat Fakültesinden çıkartılmıştır. Bu ders, Ulûm-i Şer'iyeye Şubesi'nin dersleri arasında *Tarih-i Din-i İslam* ve *Tarih-i Edyan* adıyla yer almıştır. Dinler Tarihi ile ilgili bu süre zarfında Şemseddin Sami'nin *Esatîr'i* (1878), Ahmed Mithad Efendi'nin *Tarih-i Edyan'ı* (1911), Mahmud Es'ad b. Emîn Seydişehrî'nin *Tarih-i Edyan'ı* (1911-12) ve M. Şemseddin'in (Günaltay) *Tarih-i Edyan'ı* (1922) gibi önemli eserler de kaleme alınmıştır.²

Türkiye'de Dinler Tarihi alanında okutulan dersler ve yapılan ilmi çalışmalar Cumhuriyetin ilanından sonra artarak devam etmiştir. Ülkemizde modern anlamda Dinler Tarihi öğretimi Fransız filolog ve sosyolog Georges Dumezil'in 1925 yılında Türkiye'ye gelmesiyle başlamıştır.³ Dumezil'den sonra Hilmi Ömer Budda⁴, Mehmet Karasan⁵, Annemarie Schimmel⁶, Hikmet

- 1 Hikmet Tanyu, "Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Tarihçesi I," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, (1960): 109.
- 2 Geniş bilgi için bkz. Tanyu, "Dinler Tarihi'nin Tarihçesi," 118-120; Abdurrahman Küçük, "Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Dinler Tarihi," *Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)* içinde, ed. A. İsmail Güngör (Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010), 336-343; Galip Atasağun, "Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmaları," *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 20 (2005): 203-210.
- 3 Georges Dumezil hakkında geniş bilgi için bkz. Fuat Aydın ve Feyza Betül Aydın, *Georges Dumezil'den Dinler Tarihi Dersleri* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2012); Cengiz Batuk, "Georges Dumezil ve Türk Dinler Tarihindeki Yeri," *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28, (2010): 87-111.
- 4 Hilmi Ömer Budda ile ilgili sınırlı düzeyde bilgi bulunmaktadır. Bu konuda yapılmış önemli çalışmalardan biri şudur: Betül Tarakçı Tıgılı, "Türkiye'de Dinler Tarihinin Öncülerinden Hilmi (Ömer) Budda ve Eserleri," *Dariülfünun İlahiyat Sempozyumu* (İstanbul, 2010): 465-477.
- 5 Mehmet Karasan Hocanın, Dinler Tarihi alanına katkısını ele alan bir çalışma yapılması tarafımızdan planlanmaktadır.
- 6 Kadir Albayrak, "Dinler Tarihçisi Annemarie Schimmel'in Anısına," *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2, sy. 1 (2002): 81-90; Baki Adam, "Annemarie Schimmel'den Prof. Dr. Abdurrahman Küçük'e Ankara İlahiyat'ın Türkiye'deki Dinler Tarihi Çalışmalarına Katkısı," *Prof. Dr. Abdurrahman Küçük'e Armağan* içinde, ed. Ahmet Hikmet Eroğlu (Ankara: Berikan Yayınevi, 2016), 135-154.

Tanyu⁷, Günay Tümer⁸, Abdurrahman Küçük⁹, Mehmet Aydın, Ömer Faruk Harman, Harun Güngör, Şaban Kuzgun, Ekrem Sarıkcıoğlu gibi bilim adamları Türkiye’de Dinler Tarihi disiplininin gelişip kurumsallaşmasında öncül rol oynamışlardır. Söz konusu isimleri konu alan çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu makalede ise kendisi hakkında çok fazla araştırma bulunmayan Hilmi Ömer Buddha üzerinde durulmuştur. Buddha’nın, Türkiye’de Dinler Tarihi disiplininin gelişimine katkısı, Dârü’l-Fünûn İlahiyat Fakültesi ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ndeki ilmi çalışmalarını esas alınarak iki alt başlık altında incelenmiştir. Bunun yanında hocanın akademik hayatı boyunca yaptığı çalışmalarından hareketle dinler tarihçiliği yönü de ele alınmıştır.

1. Türkiye’de Dinler Tarihi Disiplinin Gelişiminde Hilmi Ömer Buddha’nın Rolü

Hilmi Ömer (Budda)’nın annesi Saniye Hanım, babası ise Ömer Bey’dir. Ömer Bey aslen Bulgaristan’ın eski şehirlerinden biri olan Eski Zağra’lıdır. Kendisi, 93 harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus savaşı (1877-1878) patlak verince çocuk yaşta İstanbul’a göç etmek durumunda kalmış ve burada uzun yıllar Duyûn-u Umumiye memuru olarak görev yapmıştır. Ömer Bey ve Saniye Hanım’ın çocukları olan Ali Hilmi Ömer, 6 Mayıs 1894’de İstanbul’da dünyaya gelmiştir.¹⁰ Hilmi Ömer, soyadı kanununun kabulü ile “Budda” soyadını tercih etmiştir. Soy isminin kim tarafından verildiği ile ilgili kaynağı

7 Harun Güngör, “Hikmet Tanyu ve Türk Dini Tarihçesi,” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5, (1994): 31-34; Mustafa Alıcı, “Dinler Tarihine İlk Modern Türk Katkısı: Hikmet Tanyu’nun (1918-1992) Etnografik Fenomenolojisinin Temelleri,” *Dini Araştırmalar* 9, sy. 26 (2006): 123-154; Sami Kılıç, “Hikmet Tanyu’nun Hayatı ve Eserleri,” *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1 (1996): 225-240; Münir Yıldırım, “Türk Dini Tarihi Araştırmalarında Fenomenolojik Metod: Hikmet Tanyu Örneği,” *Türkiye’de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)* içinde, ed. A. İsmail Güngör (Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010), 63-72; M. Hadi Tezokur, “Ölümünün 15. Yılında Hikmet Tanyu ve Dinler Tarihindeki Yeri,” *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, sy. 2 (2006): 75-85.

8 Süleyman Sayar, “Prof. Dr. Günay Tümer’in Hayatı ve Çalışmaları,” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, sy. 7 (1998): 391-398.

9 Mustafa Erdem, “Prof. Dr. Abdurrahman Küçük: Gönül İnsanı, Bilim İnsanı ve Siyasetçi,” *Prof. Dr. Abdurrahman Küçük’e Armağan* içinde, ed. Ahmet Hikmet Eroğlu (Ankara: Berikan Yayınevi, 2016), 85-94; Ahmet Hikmet Eroğlu, “Prof. Dr. Abdurrahman Küçük’ün “Millet” Tanımı,” *Prof. Dr. Abdurrahman Küçük’e Armağan* içinde, ed. Ahmet Hikmet Eroğlu (Ankara: Berikan Yayınevi, 2016), 95-106; Durmuş Arık, “Bir Değer Olarak Prof. Dr. Abdurrahman Küçük ve Onun Eserlerinde Değerler,” *Prof. Dr. Abdurrahman Küçük’e Armağan* içinde, ed. Ahmet Hikmet Eroğlu (Ankara: Berikan Yayınevi, 2016), 107-118; Mustafa Alıcı, “Abdurrahman Küçük’te Din Tanımlaması,” *Prof. Dr. Abdurrahman Küçük’e Armağan* içinde, ed. Ahmet Hikmet Eroğlu (Ankara: Berikan Yayınevi, 2016), 119-132; Mehmet Alparslan Küçük, “Türkiye’de Dinler Tarihi’nin Kurumsallaşması ve Prof. Dr. Abdurrahman Küçük,” *Türkiye’de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)* içinde, ed. A. İsmail Güngör (Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010), 478-496.

10 Ankara Çankaya Nüfus Müdürlüğü’nden alınan 3.7.1952 tarihli nüfus kayıt örneği.

kesin olmayan bazı değerlendirmeler yapılmış olsa da¹¹ bilinen şudur ki Hilmi Ömer'in, Budizm'in kurucusu Buda'nın dinî ve felsefî düşünceleriyle yakından ilgilenip onu Saka Türkleriyle ilişkilendirmiş olması böyle bir tablonun ortaya çıkmasında etkili olmuştur.¹²

Hilmi Ömer Budda'nın eşi ve çocukları ile ilgili bilgiler sınırlı düzeydedir. Yaptığımız araştırmalar neticesinde ulaştığımız bilgilere göre Hilmi Ömer Budda, 1902 Kısırlı¹³ doğumlu Raife Hanım ile 1930'lu yılların başında evlenmiştir. Bu evlilikten Acun ve Ayşe isminde iki çocukları olmuştur. 11.01.1934 doğumlu Acun, Ankara Atatürk Lisesi'ni bitirdikten sonra askeri okullara geçiş yapmıştır. Kızları Ayşe ise 01.08.1941 doğumlu olup İzmir Karşıyaka ilkokulundan mezun olmuştur. Hilmi Ömer Budda'nın eşi Raife Hanım ise İzmir Erkek Lisesi'nde uzun yıllar Edebiyat öğretmeniği yapmıştır.¹⁴

Hilmi Ömer, orta tahsilini Mercan İdadisi'nde¹⁵, yüksek tahsilini Mülkiye Mektebi'nde tamamlamıştır. Tahsil yıllarında aralarında Fuat Köprülü'nün de bulunduğu eğitimli ve kültürlü bir arkadaş çevresi edinmiştir. Onlarla bir araya gelip görüştüklerinde ilmi konuları konuşup tartışmışlardır. Okuma, araştırma ve incelemeye merak salan Hilmi Ömer, etkisinde kaldığı Voltaire gibi bazı Batılı filozofların eserlerini anlayabilmek için yabancı dil öğrenmeye de bu yaşlarda başlamıştır.¹⁶

Mülkiye Mektebi'nin 845 numaralı öğrencisi Hilmi Ömer, buradan 1912 yılında "pekiyi" derece ile mezun olmuştur. Onun mezun olduğu yıllarda ülkede Birinci Cihan Harbi patlak vermiş ve seferberlik ilan edilmiştir. Hilmi Ömer, 1914 yılında askere alınmış ve dört yıllık zorlu bir askerlik sürecinin ardından 1918'de terhis edilmiştir. O, sıkıntılı geçen askerlik döneminin hemen akabinde kendini okumaya ve araştırmaya vermiştir. Hem yarım kalan eğitimini tamamlamak hem de ilgi duyduğu alanlarda kendini geliştirmek

11 Atatürk tarafından verildiği gibi. Bkz. Hamit Er, *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları* (İstanbul: Sosyal Bilimler Araştırma Merkezi İslâm Medeniyeti Vakfı, 1993), 158.

12 İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "A. Hilmi Ömer Budda ile Görüştüm II," *Yeni Adam* (1943): 459, 6; İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "A. Hilmi Ömer Budda ile Görüştüm III," *Yeni Adam* (1943): 460, 11; Tıgılı, "Hilmi (Ömer) Budda ve Eserleri," 465.

13 3.7.1952 tarihli nüfus kayıt örneğinde doğum yeri olarak sadece "Kısırlı" ifadesi yazmaktadır. Buranın tam olarak neresi olduğu konusunda kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır.

14 Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dosyası.

15 Mülkiye Mektebi'ne öğrenci yetiştirmek amacıyla on dokuzuncu yüzyılın sonuna doğru bir İdadi (Orta tahsili veren mektep) açılmıştır. Devletin idari kadrolarında görev alacak öğrencilerin temel eğitimlerinin burada verilmesi hedeflenmiştir. Bu İdadi, yirminci yüzyılın hemen başında Mercan Sarayı'na taşınmış ve Mercan İdadisi olarak anılmıştır. Buradaki faaliyeti çok uzun sürmemiştir. Mercan Sarayı çıkan bir yangın sonucu yıkılmıştır. Eminönü semtindeki Fuat Paşa Caddesi üzerinde bulunduğu anlaşılan Saray'dan günümüze herhangi bir iz kalmamıştır. Bkz. Önder Kaya, "Şöhretlerin Buluştuğu Okul: İstanbul'da Mercan Senti ve Mercan İdadisi," *Gezgin Dergisi*, sy. 31 (2009).

16 İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "A. Hilmi Ömer Budda ile Görüştüm I," *Yeni Adam* (1943): 458, 6.

amacıyla 1920 yılının Nisan ayında İngiltere'ye gitmiştir. Birmingham'da bulunan *Woodbrook University College*'de Sosyoloji ve Dinler Tarihi üzerine eğitim almış ve dil konusunda kendini geliştirmiştir.¹⁷

Hilmi Ömer, altı yıllık yurt dışı eğitimini tamamladıktan sonra 1926 yılında İstanbul'a dönmüş ve akademik çalışmalarına başlamıştır. Bu tarihten itibaren verdiği dersler, yetiştirdiği öğrenciler ve kaleme aldığı ilmi eserler ile genelde Türk akademisine özelde ise Dinler Tarihi'ne katkıda bulunmuştur.

1.1. Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi'ndeki İlmi Çalışmaları

3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreseler lağvedilmiş,¹⁸ Dâru'l-Fünûn'a yeni düzenlemeler getirilmiştir. Bu bağlamda dini tedrisat için Dâru'l-Fünûn bünyesinde bir İlahiyat Fakültesinin açılmasına karar verilmiştir. Buradaki programda *Türk Tarihi Dinisi* ve *Tarih-i Edyân* dersleri de yer almıştır.¹⁹ *Türk Tarihi Dinisi* (Türk Dini Tarihi) Fuat (Köprülü) Bey, *Tarih-i Edyân* (Dinler Tarihi) ise Georges Dumezil tarafından okutulmuştur.²⁰ Bu yıllarda Hilmi Ömer (Budda), yaklaşık iki yıl Dumezil'in yardımcısı olarak görev yapmış ve onun derslerini Türkçeye aktarmıştır. Bu süre zarfında o, hocasının onay vermesiyle "Araplarda Totemizm" başlığıyla birkaç dersi bizzat kendisi anlatmıştır. Sonrasında ise Hilmi Ömer, 1927-1933 yılları arasında Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi'ndeki Dinler Tarihi dersini okutmuştur.²¹

1933 yılında Atatürk'ün kararı ve Maarif Vekili Reşid Galib'in girişimi ile Dâru'l-Fünûn'a bağlı İlahiyat Fakültesi kaldırılmıştır. Bunun yerine İstanbul Üniversitesi'nde Edebiyat Fakültesi'ne bağlı olmak üzere İslam Tetkikleri Enstitüsü kurulmuştur. Bu enstitüde Şerafettin Yaltkaya (Ord. Prof.), Mehmet Ali Ayni (Ord. Prof.), Baki Bey (Prof.), Yusuf Ziya Yörükan (Doç.) ve Hilmi Ömer Budda (Doç.) yer almıştır. Hilmi Ömer Budda burada 1936 yılına kadar Dinler Tarihi dersini okutmuştur.²² Görüldüğü üzere Budda, Cumhuriyet dönemi Dinler Tarihi'nin öncülerinden olmuş, bu süre zarfında hem verdiği dersler hem de kitap, makale, çeviri, tenkit ve benzeri yayınları ile söz konusu disiplinin gelişip kurumsallaşmasında önemli rol oynamıştır.

17 Ali Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* (Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969), 4:1649.

18 Fahri Kayadibi, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Din Eğitimi (1923-1933)," *Cumhuriyetin Kuruluşunun 80. Yılı Paneli* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2004), 7-10.

19 Tanyu, "Dinler Tarihi'nin Tarihçesi," 110.

20 Fuat Aydın, "Dârü'l-Fünûnun İlk Dinler Tarihçisi: Georges Dumezil ve Tarih-i Edyân Dersleri," *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu* (İstanbul 2010), 265.

21 Hilmi Ziya Ülken, *İlahiyat Fakültesi Albümü 1949-1960* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1961), 7; Dumezil ile Budda arasındaki ilişkiye dair geniş bilgi için bkz. Aydın, "Dârü'l-Fünûnun İlk Dinler Tarihçisi," 271-276.

22 Ülken, *İlahiyat Fakültesi Albümü*, 7.

1.1.1. Muhtelif Konulara Dair Makaleleri

Hilmi Ömer Budda'nın ilk çalışmaları kurban fenomeni ve tufan hikâyesi ile ilgili olmuştur. Bunlar Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde neşredilmiştir. Budda, Sami dinlerde kurbanın mahiyeti ve işlevi üzerine Osmanlıca makaleler kaleme almıştır. Burada kurban edilen hayvanlar, kurbanın türleri, kutsal vergi ve öşürler, ilk mahsul kurbanı gibi konular üzerinde durmuştur. Sami toplumlarında görülen uygulamalar ile diğer toplumlarda mevcut olan kurban örnekleri arasında benzerlikler kurmaya çalışmıştır. Örneğin o, Semitik dinlerdeki ilk kurban mefhumunun Mısır, Babil, Eski Roma, Hindistan, Assam ve Çin bölgelerindeki karşılıklarına dikkat çekmiştir. Daha çok dipnotta verdiği kısa açıklamalarla bunlar arasında birtakım karşılaştırmalar yapmıştır.²³

Budda, çalışmasının başlığını "Sami Dinlerde Kurbanın Mahiyet ve Faaliyeti" şeklinde adlandırmıştır. Fakat başlık ile içerik arasında uyumsuzluk oluşmuştur. Çünkü müellif söz konusu makalesinde İslam dinindeki kurban mefhumuna çok az temas etmiş, Hıristiyanlıktaki kurban algısına ise neredeyse hiç girmemiştir. Odaklandığı konunun önemli olduğunu göstermek ve okuyucunun dikkatini çekmek amacıyla genel bir başlık tercih etmiş olsa da onun bu çalışması belli yönlerden eksik kalmıştır. Yazar burada Yahudilikteki kurban meselesi üzerinde daha çok durduğundan Kitab-ı Mukaddes'ten çeşitli alıntılar yapmıştır. Bu konuda özellikle Kitab-ı Mukaddes üzerine yaptığı çalışmalarla şöhret bulan Alman Dinler Tarihçisi Julius Wellhausen'in eser ve görüşlerinden istifade etmiştir.²⁴

Budda'nın ilgi duyduğu ve üzerinde çalışmalar yaptığı bir diğer konu ise dinlerdeki tufan mefhumudur. Bu konuyu ele aldığı makalesinde Budda, sadece Sami geleneklerde mevcut olan hikâyeler üzerinde duracağını belirterek çalışmasının kapsam ve sınırlılıklarını ortaya koyar. Ardından bu meseleye anane ve folklor açısından yaklaşacağını ifade eder. Hıristiyan akademi dünyasının bu meseleyle yakından ilgilendiğini vurgulayarak²⁵ alanla ilgili Batıda yapılan çalışmaları yakından takip ettiği izlenimini verir.

Budda, görüş olarak, bütün insanlığı ortadan kaldıran büyük bir tufan hikâyesinin hemen her din ve kültürde bulunduğunu savunan kanatta yer almıştır. Bir diğer ifadeyle genellikle böyle bir tezi kabul etmeyen doğa bilimcilerin veya jeologların düşüncelerine katılmamıştır. O, tufan hikâyesinin bazı

23 Hilmi Ömer Budda, "Sami Dinlerde Kurbanın Mahiyet ve Faaliyeti - IV: İlk Mahsulat Kurbanı," *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 4, sy. 17 (1930): 60-61.

24 Budda, *Sami Dinlerde Kurban*, 85.

25 Hilmi Ömer Budda, "Sümer Dininin, Babil, İbranî, İslâm Dinleri Üzerinde Yaptığı Tesirler: Tufan Hikâyesi (İbranî ve İslâm Dinlerinde)," *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 5, sy. 23 (1932): 53; *Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler*, haz. Bekir Zakir Çoban, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 127.

milletlerden diğerlerine intikal etmiş olabileceğini veya çeşitli toplumlarda farklı zaman dilimlerinde ortaya çıkmış birbirinden müstakil anlatılar olabileceğini ileri sürmüştür. Bunun anlaşılabilmesi için Buddha, tarihi-karşılaştırma metoduna başvurmuştur. Bu bağlamda o, özellikle “yatay karşılaştırma” metodunu kullanarak farklı geleneklerdeki tufan kıssalarını karşılaştırmalı olarak ele almıştır. İbrani ile Babil tufan hikâyelerini inceleyerek bunlar arasında Tanrı'nın sevdiği kimseye bir gemi yaptırması, içine ailesini ve her türden hayvan almasını öğütlemesi, gemi dışındakilerin boğulması, geminin nihayetinde bir dağ üstüne oturması ve burada şükür maksatlı bir kurban takdim edilmesi gibi pek çok ortak nokta tespit etmiştir. Buradan hareketle Buddha, tufan hikâyesinin bir kültürden diğerine geçmiş olmasının kuvvetle muhtemel olduğuna kanaat getirmiştir. Söz konusu hikâyenin kökenini tespit ederken tarihi metodu devreye sokmuş ve bu hikâyenin tarihsel olarak çok daha erken dönemde yaşamış olan Babillilerden İbranilere intikal ettiği sonucuna ulaşmıştır. Buddha'ya göre bu intikal, Babil sürgününden çok daha önce Filistin'de gerçekleşmiştir.²⁶

Hilmi Ömer, tufan hikâyeleri içerisinde en eskisinin Sümerlere ait olduğunu ve buradan İbrani ve İslam dinlerine geçtiğini ileri sürmüştür.²⁷ O, tufan hikâyesinin kökenini, Türk olarak gördüğü Sümerlere dayandırmaya çalışmıştır. Tufan ile ilgili makalelerini bu iddiayı ispatlamak amacıyla kaleme aldığı açıkça belirtmiştir. Onun böyle bir tutum takınmasında hem yaşadığı dönemin siyasi konjonktürü hem de kendi milli duyguları ve fikri yapısı etkili olmuştur.²⁸

Budda, Dâru'l-Fünûn yıllarında Fransızca ve İngilizceden yaptığı çeviriler ile de Dinler Tarihi alanına katkı sunmuştur. Dumezil'den ve Arnold'dan yaptığı bazı çeviri makaleleri Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde yayınlanmıştır.²⁹ Diğer taraftan o, çeşitli konularda İngilizce makaleler de kaleme almıştır. Bunlardan bazıları “The Muslim World” gibi çok önemli yabancı dergilerde yayınlanmıştır. Örneğin 1932 yılında ilgili dergide yayınlanan “Some Considerations with regard to Hanif Question” (Hanif Meselesiyle İlgili Bazı Mülahazalar) başlıklı makalesi bunlardan biridir. Buddha bu çalışmasında, Edinburg Üniversitesi öğretim üyelerinden Profesör Richard Bell'in

26 Buddha, “Sümer Dininin,” 35-45.

27 Buddha, “Tufan Hikâyesi,” 55.

28 Buddha'nın çalışmalarında böyle bir tavır sergilemesinde Türkçülük ve Milliyetçilik anlayışları ile Güneş Dil Teorisi gibi hususların etkili olduğu anlaşılmaktadır. O dönem hakkında bilgi için bkz. Abdulkadir İnan, *Güneş Dil Teorisi Üzerine Ders Notları* (İstanbul: Devlet Basımevi, 1936), 3-8.

29 Georges Dumezil, “Fransız Hükümeti ve Elli Seneden Beri İlahiyat,” çev. A. Hilmi Ömer (Budda), *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sy. 5-6 (1926): 173-186; G. Dumezil, “Acem Resmi: Acem Resminde Yabancı Sanat Bakıyeleri,” çev. A. Hilmi Ömer (Budda), *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 5, sy. 18 (1931): 16-67.

“hanif” kelimesinin içeriğine yönelik iddialarına Mahmud Esat Efendi’nin *Tarih-i Dini İslam* adlı eserinden de yararlanarak cevaplar vermiştir.

R. Bell’in ilgili çalışması incelendiğinde “hanif” kelimesi ile ilgili görüşlerini izah ederken “Allah katında din İslam’dır...”³⁰ ayeti kerimesinden hareket ettiği görülür. Ona göre bu ayet, özünde saf olan Yahudilik ve Hıristiyanlığın zamanla tahrif edildiğine ve müntesiplerinin kendi bakış açılarını takip etmeye başladıklarına işaret etmektedir. Peygamber, bozulmuş olan bu yapıdan insanları kurtarıp asıl öze döndürme vazifesi üstlenmiştir. O, Yahudi ve Hıristiyanların yanında Arapların din anlayışı ile de karşılaşmıştır. Peygamberin genel misyonu gereği Arapların takip ettiği din de özünde saf olan ilahi vahyin zamanla bozulmuş bir versiyonu olmalıdır. Bu açıdan Arapların atası olarak görülen İbrahim de bozulmamış bir inanca sahip olmalıdır. Bell’e göre bu düşünceyi temellendirmek için Muhammed, İbrahim’i “hanif dini”nin kurucusu olarak göstermiş ve onu bir “hanif” olarak kabul etmiştir. Dolayısıyla Bell’e göre kendini uyarıcı olarak gören Muhammed, Arap dini ile karşılaştığında onun özünde tevhid akidesi barındırdığını göstermek için “hanif inancı”nı ortaya atmıştır. Bu açıdan “hanif”, ideal Arap dinini savunanlara verilmiş bir isimdir ve Muhammed’in ürünüdür.³¹

Budda, Bell’in bu düşüncelerine katılmamaktadır. Ona göre bu kelimenin anlamının doğru tespit edilebilmesi için Kuran’daki bağlamına bakmak gerekir. Kuran’da bu kelime, İslam dininin kadim bir geçmişe ve otoriteye sahip olduğuna işaret etmektedir. Bell’in ifade ettiği gibi “hanif”, herhangi bir mezhebe veya dini geleneğe dayandırılmamalıdır. Budda’ya göre, “hanif” kelimesi ile ilgili yanlış algının temelinde, ilgili ayetleri izah eden bazı müfessirlerin rolü olmuştur. Zira onlar İslam dinini yüceltmek amacıyla “hanif” kelimesi ile Hz. Muhammed arasında çeşitli bağlantılar kurmaya çalışmışlardır.³²

Hilmi Ömer Budda çeviri ve telif makalelerin yanı sıra gerek öğrencilerin gerekse ilgililerin din bilimleri çalışmalarını daha yakından tanımaları için din, tarih, arkeoloji ve antropoloji gibi konularla ilgili o dönemde Batıda çıkan önemli eserleri tanıtmaya gayret göstermiştir. 1927 yılının sonlarından itibaren eski harflerle kaleme almış olduğu bu tür tanıtıcı yazıları, Mehmet Emin Erişir’in başında bulunduğu Hayat Mecmuası’nda yayınlanmıştır.³³

30 Âli İmrân 3/19.

31 Bkz. Richard Bell, “Who were the Hanifs,” *The Muslim World* 20, (1930): 120-124.

32 Hilmi Ömer Bey, “Some Considerations with regard to the Hanif Question,” *The Muslim World* 22, (1932): 73.

33 Hayat mecmuasında yayınlanan yazılarından tespit edebildiklerimiz kaynakçada gösterilmiştir.

1.1.2. İsa Meselesi Adlı Eseri

Hilmi Ömer asistanlığı döneminde Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesinde verdiği konferans notlarının bir özeti olan *İsa Meselesi* adlı eserini 1931'de bastırmıştır. Bu eserini "Türklerin halâskârı olan Gazi Mustafa Kemal Hazretlerine" ithaf etmiştir.³⁴ Bu eserde Buddha, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren ortaya çıkan birtakım yeni bilgi, bulgu ve metotlarla yapılan tetkik ve tenkitler sonucunda kesin gerçek olarak kabul edilen pek çok dinî meselenin yeniden sorgulandığını ifade eder. Bunlardan birisinin İsa'nın şahsiyeti olduğunu belirtir.

Müellif eserinde İsa'nın yaşadığını kanıtlayan elle tutulur bir belge ve bulgu olmadığını ileri sürer. İsa'nın erken dönem hayatı ile ilgili pek çok vesikayı toplamış olan Origene gibi birkaç önemli tarihçinin yaptığı çalışmalara atıf yapar ve onların çalışmalarında İsa hakkında herhangi bir şey söylenmediğini bildirir. Buddha ilgili eserinin diğer kısımlarında İsa merkezli ayin, ibadet, itikat ve ritüellerin Hıristiyanlık öncesi birçok kadim dinde de mevcut olduğunu göstermeye çalışır. Ona göre Hıristiyanlıktaki Mesih inancının temelinde, Yahudilerin zihninde mevcut olan Mesih düşüncesi yatmaktadır. Yine o, İsa'nın Tanrı ile inananlar arasında bir şefaatçi ve aracı oluşu fikrinin başka kültürlerden Hıristiyanlığa geçtiğini savunur. Özellikle Yuhanna incilinin başındaki "Başlangıçta Söz vardı, Söz Tanrı'yla birlikteydi ve Söz Tanrı'ydı..." (Yuhanna 1: 1-3) şeklindeki anlayışın daha önceden Yunan, Acem ve Mısır'da mevcut olduğunu ileri sürer. Hıristiyan inancının bir diğer temel direği olan kurtarıcı ve hayat verici İsa algısının dahi Hıristiyanlıktan evvel Yahudilikte ve sır dinlerinde mevcut olduğunu belirtir. Yazar, Adolf von Harnack³⁵ gibi dönemin önde gelen Hıristiyan teologlarının da benzer düşünceleri kabul ettiğini ifade ederek Hıristiyan dininin tesis edilebilmesi için tarihi bir İsa'ya gerek olmadığı fikrini ispat etmeye çalışır.³⁶

Budda, yukarıda zikredilen gerekçelere dayanarak İsa'nın efsanevi kişilik olduğu görüşünü ileriki yıllarında da yineler. O, İsa ile ilgili bu tür efsanevi söylemlerin halk hikâyelerinden ve özellikle Hıristiyanlık öncesi dönemde Filistin çevresinde teşekkül etmiş sır dinlerinden kaynaklandığını ileri sürer. Bu tür görüşlerini savunurken Kur'an-ı Kerim'deki Hz. İsa ve Hz. Meryem ile ilgili ayetlere temas etmez.³⁷ Onun bu tür ayetleri nasıl anladığı ve yorumladığı merak konusudur. Budda, bu konuda genel bir değerlendirme yapar ve

34 Hilmi Ömer Buddha, *İsa Meselesi - 24-26 Eylül tarihinde Darülfünun ilahiyat Fakültesi'nde Verilen Konferanslar* (İstanbul: Zelliç Biraderler, 1931), önsöz.

35 On dokuzuncu yüzyılın önde gelen Alman din bilimcisi ve kilise tarihçisi olan Adolf von Harnack (1851-1930), pek çok çalışmaya imza atmıştır. O araştırmalarında daha çok Helenistik felsefe ve kültürün Hıristiyanlığın oluşum sürecindeki etkisi üzerinde durmuştur.

36 Buddha, *İsa Meselesi*, 4-36.

37 Budda'nın gerek *İsa Meselesi* adlı eserinde gerekse köşe yazılarında söz konusu mesele ile ilgili Kuran'daki ayetlere yönelik herhangi bir değerlendirme yapmadığı ve atıfta bulunmadığı görülmür.

bakire birinden doğduğuna inanılan önemli şahsiyetlere ait hikâyelerin tarihi verilere değil halk hikâyelerine dayandığını belirtir. Buddha, bu tür fikirlerinden dolayı tam olarak anlaşılamadığını da kabul eder.³⁸ Buddha, içinde bulunduğu ortam itibarıyla Kuran'ın ve İslam geleneğinin bu meseleye nasıl baktığı ile ilgili belli düzeyde de olsa fikir sahibi olmuştur. Buna rağmen bu konuda görüşünü izhar etmekten kaçınması veya açık bir değerlendirme yapmamış olması Dinler Tarihi perspektifi açısından bir eksiklik olarak değerlendirilebilir.

1.1.3. Çinlilerin Dini Adlı Eseri

Hilmi Ömer, Çin dinleriyle de yakından ilgilenmiştir. Bu konuyla alakalı dar kapsamlı da olsa iki eseri yayınlanmıştır. *Çinlilerin Dini* (1934) ve *Çindeki Dinler* (1933?) başlıklı bu çalışmaların muhtevası birbirine yakındır. Her iki eserin giriş kısmında Buddha, Çin tarihini ve medeniyetini kuranların Türkistan ve Kaşgar'dan gelen Türkler olduğunu vurgular. Nitekim o, bu konuya eğilmesinin asıl amacının "Çin dinlerinin nasıl Türk dini kolektif tasavvurları altında geliştiğini göstermek olduğunu" belirtir.³⁹ Buddha, 23 sayfalık *Çinlilerin Dini* adlı çalışmasında kısa bir girişten sonra sırasıyla Çinlilerin iptidai dinini ve ibadet biçimlerini⁴⁰, Taoizm'i ve Konfüçyanizm'i ele alır. Bu dinler hakkında kısa bilgiler verir. Özellikle Taoizm'i ele aldığı bahiste Taoizm'in kurucusu ve "tao-te-king" adlı kutsal metnin müellifi olarak kabul edilen Lao-tsu'nun Çin'in Ho-nan bölgesinde bir köyde doğduğunu ve bu bölgenin de çok eski dönemlerde Türk nüfusunun toplandığı merkezlerden biri olduğunu belirtir. Buradan hareketle Lao-tsu'nun bir Türk olduğunu iddia eder. Oysaki kendisi aynı eserde, Lao-tsu'nun şahsiyeti hakkındaki malumatların çok noksan olduğunu belirtir. Bu bilgiyi paylaşmasına rağmen genel Türkçülük perspektifiyle Lao-tsu hakkında böyle bir değerlendirmede bulunur.⁴¹

Çinlilerin Dini adlı eserin dikkat çeken noktalarından bir diğeri de kitabın sonuna konulan bibliyografyadır. 23 eserin yer aldığı bu bibliyografya, metin içinde kullanılmamış kaynaklardan oluşur. Bunlar Buddha'nın gördüğü ve okuduğu diğer eserlerdir. Bu yüzden Çin dinine ait tam bir bibliyografya özelliği taşımadığı belirtilmelidir. Buddha, Çinlilerin iptidai dinleri hakkında değerlendirmelerde bulunurken sosyolojik bir bakış açısı ile meseleye yaklaşır. Bu bağlamda şehirde yaşayan halkın nesilden nesile aktararak modern döneme kadar ulaştırdığı bazı türkülerini sosyolojik bir tahlilden geçirir ve bu türkülerin satır aralarında köylülerin inanç ve yaşam biçimleriyle ilgili bazı

38 Baltacıoğlu, "Budda ile Görüştüm III," *Yeni Adam* (1943): 460, 6-7.

39 Hilmi Ömer Buddha, *Çinlilerin Dini* (yy: Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1934), 4.

40 Buddha, *Çindeki Dinler* adlı diğer eserinde bu konuyu "Köylülerin Dini" başlığı altında ele alır ve hemen hemen benzer konulara temas eder. Hilmi Ömer Buddha, *Çindeki Dinler* (yy: Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1933), 4-9.

41 Buddha, *Çinlilerin Dini*, 1-16.

çıkarımlarda bulunur. Buddha'nın böyle bir metot takip etmiş olmasında hiç şüphesiz yurt dışında aldığı sosyoloji eğitiminin tesiri vardır. Neticede o, bu ve benzeri çalışmalarında sosyolojik analizler yaparak Dinler Tarihi meselelerinin daha doğru anlaşılmasına katkı sunmaya çalışmıştır.⁴²

Çindeki Dinler adlı eserinde Buddha, Çin toplumunun tarihi süreç içinde yaşadığı sosyolojik safhalara dikkat çeker. Köy hayatı, beylikler, derebeylikler, hükümdarlık ve imparatorluk safhalarının her birinde Çin dininin farklı aşamalardan geçtiğini ve bu yüzden çeşitli özellikler taşıdığını belirtir. Ona göre Dinler Tarihi el kitaplarının pek çoğu bu sosyolojik ayrıma dikkat etmediği için Çin dini ile ilgili anlaşılmaz ve istifade edilmez malumatlar içermektedir. Bu tespitite bulunduktan sonra Buddha, birinci bahis olarak "köylü dini"ni ele alır. Burada Çinlilerin iptidai dinlerinde görülen bazı inanç esaslarıyla Türklerde mevcut olan inançların benzer olduğunu vurgular. Bu doğrultuda Çin'deki köylü dininin inanç esaslarının teşekkülünde Türklerin tesirinin olduğunu öne sürer.⁴³ Buddha bu eserinde Çin'deki diğer dinler olan Taoizm'i, Budizm'i, Maniheizm'i, Nestûrîliği, Yahudiliği ve İslam'ı sırası ile gözden geçireceğini ifade eder. Fakat çeşitli kaynaklardan ulaşabildiğimiz bu eser, dokuz sayfadan müteşekkil olup sadece birinci bahis olan "köylü dini"ni ihtiva etmektedir.⁴⁴

1.1.4. Dinler Tarihi Adlı Eseri

Budda'nın Dinler Tarihi alanına yaptığı en önemli katkılardan biri uzun yıllar üzerinde çalışarak 1935 yılında yayınlamış olduğu *Dinler Tarihi* kitabıdır. Bu kitap basılana kadar gerek Buddha'nın gerekse hocası Dumezil'in taş basması ve teksir makinesiyle yayınlanmış notları mevcuttur. Fakat *Dinler Tarihi* adını taşıyan bu çalışmanın Türkiye'de Dinler Tarihi'nin gelişim sürecinde ayrı bir yeri vardır. Zira Günaltay'ın *Tarih-i Edyan'*ından sonra yaklaşık on üç yıl süren uzun bir sessizlik döneminin ardından matbu olarak *Dinler Tarihi* adıyla yayınlanmış ilk eserdir.⁴⁵

Hilmi Ömer, bu eserin önemini vurgularken çalışmasının mükemmel olmadığı notunu düştükten sonra kendi zamanına kadar Dinler Tarihi ile ilgili yazılmış birkaç kitap bulunduğunu ve bunlar içerisinde de çok azının bilimsel değere sahip olduğunu belirtir. Buddha'nın "Üniversite Dinler Tarihi Doçenti" unvanı ile yayınlanmış olan *Dinler Tarihi* kitabının türevlerine nazaran en dikkat çeken yönlerinden biri her bir bölümün ardından konulmuş olan bibliyografyadır. İlgili bölümlerde kullanılmış olan kaynakların gösterilmiş olması Dinler Tarihi kitaplarının seyri açısından kayda değer bir gelişmedir. Eserin

42 Buddha, *Çinlilerin Dini*, 23.

43 Buddha, *Çindeki Dinler*, 7.

44 Çankaya, Buddha'nın eserlerini verirken bu kitabın 96 sahife olduğunu belirtir. Bkz. Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 4:1649.

45 Küçük, "Türkiye'de Dinler Tarihi," 346.

dikkat çeken bir diğer özelliği İngilizce, Almanca ve Fransızca kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmış olmasıdır.

Hilmi Ömer Buddha, bu kitabı birinci cilt olarak düşünmüştür. Bu yüzden sadece Hint dinlerine (Hinduizm, Budizm, Cayinizm), Tibet dinine (Lamaizm başlığı ile), Çinlilerin dinlerine (İptidai din, Taoizm, Konfüçyanizm, Çin Budizmi) ve son olarak da Japon dini ve Japon Budizmi'ne yer vermiştir. Söz konusu eserinde Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam, ilkel kabile dinleri, Sihizm gibi diğer dinlere temas etmemiştir. Bunlara ilişkin bilgileri, yakında basılacağı ifade ettiği ikinci cilde bırakmıştır.⁴⁶

Budda, diğer dinlerle ilgili müstakil bir çalışma yapacağını haber vermiştir. Fakat Buddha'nın birinci cilt olarak yazdığı bu kitabının içeriğini neden sadece Hint ve Uzakdoğu dinleri ile sınırlı tuttuğu hususu, üzerinde durulması gereken bir meseledir. Tatmin edici bir cevap bulmak güç olsa da bununla alakalı birkaç izah yapılabilir. Birincisi müellif, içinde bulunduğu toplumun İslam ile ilgili belli bir düzeyde de olsa bilgi sahibi olduğunu düşünerek ilgili eserinde İslam'a ve onunla ortak ilişkisi bulunan Sami kökenli dinlere yer vermemiş olabilir. Yani toplumsal yapıyı dikkate alarak çalışmalarında öncelik-sonralık ilişkisi kurmuş olması ihtimal dâhilindedir. İkincisi dönemin siyasi konjonktürü ve beklentisi gereği böyle bir metot takip etmiş olabilir. Fakat Buddha'nın *Dinler Tarihi* adlı eserinin muhtevasını belirleyen temel husus, hocası Dumezil'in çalışmaları olmuştur. Dumezil'in *Tarih-i Edyan* ders notlarını neşreden ve bu konuda önemli bilgiler ortaya koyan Fuat Aydın'ın çalışmasından hareketle Dumezil'in ders notlarının temel olarak İlkel Dinler ve Hint Dinleri başlıklarından oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu notlarda Hint dinleri kısmında ağırlıklı olarak Hinduizm ve Budizm işlenmiş, Çin dinleri başlığı altında ele alınan konular ise oldukça sınırlı düzeyde kalmıştır. Aydın'ın belirttiği üzere Muhammed Raşid adında bir öğrencinin tuttuğu anlaşılabilir bu notları çeviren iki isimden biri Hilmi Ömer Buddha olmuştur.⁴⁷ Buddha'nın kaleme aldığı *Dinler Tarihi* kitabının, hocasının ders notlarıyla örtüşen başlıklar taşıması dikkat çekicidir. İçerik itibarıyla de Dumezil'in ders notları ile Buddha'nın çalışmasında yer alan kimi bilgiler arasında benzerlikler görülür.⁴⁸ Budda elbette bu çalışmasında daha detaylı bilgiler vermiş, farklı konulara temas etmiş ve Japon dini gibi kendine özgü eklemeler de yapmıştır. Budda'nın, İsa meselesini ele aldığı çalışmasında olduğu gibi, kimi konularda hocasından ayrı bir yol takip ettiği de olmuştur. Fakat sözü edilen *Dinler Tarihi* adlı eserinin ana iskeletini oluştururken Dumezil'in ders notlarından istifade ettiği anlaşılmaktadır. Budda'nın söz konusu eserinde hocasının ders notlarına herhangi

46 Hilmi Ömer Buddha, *Dinler Tarihi I. Cilt* (İstanbul: Dün ve Yarın Tercüme Külliyyatı, 1935), 2.

47 Diğerinin muhtemelen Mehmet Ali Ayni olduğunu belirtir. Bkz. Aydın, "Dârü'l-Fünûnun İlk Dinler Tarihçisi," 271

48 Bkz. Aydın, "Dârü'l-Fünûnun İlk Dinler Tarihçisi," 275.

bir atıf yapmadığı görülmektedir. Ayrıca ders notları içerisinde önemli bir yer tutan İlk dinler kısmına çok fazla müracaat etmediği anlaşılmaktadır. Fakat Buddha, "İlk Dinler" adlı bir eserin yakında basılacağını haber vermiştir.⁴⁹ Bu bilgi de hocasından etkilendiği ve eserlerinden yararlandığı tezini güçlendirmektedir.

Netice itibariyle Buddha'nın *Dinler Tarihi* isimli kitabı, alanda çok önemli bir boşluğu doldurmuş olmakla birlikte tam bir dinler tarihi kitabı hüviyeti kazanamamıştır. Buna rağmen Hint dinleri ile ilgili verdiği bilgiler o dönem itibariyle oldukça önemli ve teferruatlıdır. Alana ilgi duyanlar için temel başvuru kitaplarından biri olmuştur. Burada sözü edilen eserin *Dinler Tarihi* alanına kattığı değeri somutlaştırmak adına ilgili kitapta dikkat çeken bazı konulara temas edilmiş ve buradan hareketle Buddha'nın dinler tarihçiliği yönü ile ilgili birtakım değerlendirmelerde bulunulmuştur.

a. Hinduizm

Hilmi Ömer Buddha'nın *Dinler Tarihi* kitabında Hinduların dini inançlarını ele alırken (a) Veda'lar dini, (b) Brahman'lık ve (c) Hinduizm şeklinde üç ana tasnif metodu ortaya koymuş olması oldukça dikkat çekicidir. O, Hinduların inanç esaslarını tarihi süreç içinde ele alır ve Hindu toplumunda yaşanan önemli sosyo-kültürel gelişmeleri göz önünde bulundurur. Böyle bir yöntem takip ederek Hindu inanç ve düşüncesinde vuku bulan değişim ve dönüşümleri tespit etmeye çalışır. "Hinduizm" in çok sonra ortaya çıkmış bir kullanım olduğunu vurgulayarak bu terimin Hint inanç ve kültür tarihinin bütününe kapsayamayacağına işaret eder.⁵⁰ O, ortaya çıkan dinî gelişmeleri kendi tarihi ve kültürel seyri içinde değerlendirir. Bu şekilde okuyucunun zihninde daha sağlıklı, anlamlı ve bütüncül bir Hinduizm portresi resmetmeye çalışır. Örneğin Hindu inanç ve uygulamaları arasında yer alan ruh göçü inancının tarihi süreç içinde nasıl dönüşüme uğradığını, dul kadınların yakılması uygulamasının (sati) Vedalar döneminde olmayıp sonradan nasıl ortaya çıktığını ve brahmin sınıfının dinî otoriteyi ele geçirmesiyle dinî-sosyal hayatta nasıl bir dönüşüm yaşandığını aşama aşama ortaya koyar.⁵¹

b. Budizm

Budda *Dinler Tarihi* kitabında, Budizm konusunu ele aldığı bölümde olduğu gibi, kullandığı kaynakları ve belirlediği sınırlılıkları açık bir dille ifade eder. Bu bağlamda tetkik ettiği Budizm'in erken döneme ait Budist inançlar oldu-

49 Buddha, *Dinler Tarihi*, 3.

50 Buddha, *Dinler Tarihi*, 138.

51 Buddha, *Dinler Tarihi*, 59-60.

ğunu vurgular. Bu yüzden tarihi süreç içinde menkıbeler ve mitolojik hikâyelerle bezenmiş olan “Şimal Budizmi”nin⁵² kaynaklarından değil orijinal dinin en sadık vesikalarını muhafaza etmiş olan Pali kaynaklarından istifade ettiğini belirtir.⁵³ Mesela o, orijinal kaynakları esas alarak Budizm’in en temel doktrinlerinden olan Nirvana konusuna açıklık getirir. Nirvana’ya yüklenen “sönmüşlük, hiçlik, yokluk” gibi anlamlara itiraz eder. Nirvana’nın yoklukla veya hiçlikle özdeşleştirilmesinin Budizm’in ilk ve asli doktrinleriyle uyuşmadığını belirtir ve Buda’nın böyle bir kurtuluş fikriyle hareket etmediğini ileri sürer.⁵⁴ Bu durum Hilmi Ömer Budda’nın eserini yazarken çeşitli kaynaklardan beslendiğini ve yeri geldiğinde mevcut algıları yıktığını ortaya koymaktadır. Onun dikkat çeken bir diğer yönü bazı meseleleri anlatırken *Dinler Tarihi*’nin temel metotlarından tarihi-karşılaştırma yöntemine başvurmuş olmasıdır. Örneğin Budizm’i ele aldığı bahiste Budist düşüncüyü yaymak için Buda ve talebelerinin Sarnath geyik parkından⁵⁵ çıkararak farklı yerlere seyahat etmelerini, İsa’nın düşüncelerini yaymak için İsa ve havarilerinin Galile’de dolaşmalarına benzetir. Bu kapsamda İsa’nın tarihselliği ile Buda’nınkini mukayese eder. Neticede Buda’nın, İsa’nın aksine, tarihi bir şahsiyet olduğunu Oldenberg’in de görüşleri çerçevesinde kabul eder.⁵⁶ Onun zaman zaman başvurmuş olduğu bu tarihi-karşılaştırma metodu, ele aldığı konuların daha kolay anlaşılmasına ve yorumlanmasına imkân tanımıştır.

Hilmi Ömer, *Dinler Tarihi* kitabında temel olarak “Türk medeniyet ve kültürünün klasik dünyaya saçtığı nurları göstermeye” gayret eder. Bu temel gaye ile ele aldığı eserinde hemen her medeniyetin başlangıcını bir şekilde Türklere dayandırmaya çalışır. Bu bağlamda onun özellikle Buda ile ilgili iddiasını açıkça ortaya koyan “bugün beş yüz milyon mümini olan bu dini (Budizm) öz bir Türk, Budda kurmuştur”⁵⁷ savı dikkat çekicidir. Budda’nın bu iddiası, yukarıda işaret edilen düşünce yapısının ve eseri kaleme alış amacının bir yansıması olarak görülür. Budda, bu konudaki görüşünü desteklemek için bazı argümanlar öne sürer. Bu bağlamda o, M.Ö. altıncı yüzyılda yukarı Hindistan’da nüfusu bir milyona yakın Saka Türkü’nün yaşamış olduğunu

52 Müellifin “Şimal Budizmi” ile Çin, Japonya gibi ülkelere yayılmış olan “Mahayana Budizmi”ni kastettiği anlaşılmaktadır.

53 Budda, *Dinler Tarihi*, 233.

54 Budda, *Dinler Tarihi*, 301-302.

55 Günümüzde Uttar Pradeş eyaletinin Varanasi şehrine yakın bir yerde bulunan Sarnath, Budist gelenek tarafından Budda’nın aydınlandıktan sonra ilk vaazını verdiği yer olarak kabul edilmekte ve önemli hac merkezlerinden biri olarak görülmektedir. Bkz. İsmail Taşpınar, *Doğu Dinlerinde Hac İbadeti- Hinduizm ve Budizm* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 92-95.

56 Budda, *Dinler Tarihi*, 234-235.

57 Budda, *Dinler Tarihi*, 222.

belirtir ve bu bilgiden hareketle Hintliler tarafından Buda için unvan anlamında kullanılmış olan “Sakaların hekimi” anlamındaki *Şakyamuni*⁵⁸ tabirinin, Budda'nın, Saka Türklerinden olduğunu açıkça ortaya koyduğunu ileri sürer.⁵⁹

Hilmi Ömer Budda, Sakaların Türk olduklarını ispat eden bütün vesikaların bulunduğu “Budda” adlı bir eser hazırlamakta olduğunu belirtir ve konuyla ilgili bu esere bakılmasını salık verir.⁶⁰ Budda bu ifadesinden sonra yaklaşık yirmi yıl daha yaşamıştır. Yeterli zamanı bulunmasına rağmen bu süre zarfında söz ettiği yeni çalışmasını yayınlamamıştır. Diğer taraftan Budda'nın uzun yıllar bu konu üzerinde çalıştığı için çok sayıda ön okuma yaptığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ileride bastırmayı düşündüğü söz konusu eser için kullanabileceği dokümanları belirli yerlere not etmiş olması muhtemeldir. Fakat bu tür fişlemeler varsa şayet, henüz gün yüzüne çıkmış değildir.

Hilmi Ömer Budda, söz konusu iddiasını Haydar Rıfat Efendi'nin tercüme ettiği Edward Schure'nin “Buda” adlı eserini değerlendirdiği Cumhuriyet gazetesindeki köşe yazısına da taşır. Burada o, Haydar Rıfat Efendi tarafından yapılan çevirinin ne kadar ehemmiyet arz ettiğini vurgular ve mütercimnin güzel üslubu ve gerekli yerlere çeşitli notlar eklemesiyle söz konusu çevirinin gayet anlaşılabilir olduğunu ifade eder. Daha sonra “..Sakaların bilgini lakabından da anlaşılacağı üzere öz bir Türk mütefekiri bulunan ve orijinal bir ahlak ve felsefe okulu kurmuş olan Budda hakkındaki tetkikler garp bilginlerinden ziyade bizle ilişkili olmak gerektir.”⁶¹ ifadesiyle Budda ve Budizm hakkındaki kanaatlerini yineler.

Budda'nın yukarıda sözü edilen iddiasının, çağdaşı kimi düşünürlerce desteklendiği görülür. Örneğin Budda'nın söz konusu çalışması yayımlandıktan yaklaşık on yıl sonra *Hindistan Tarihi* adlı eseri kaleme alan Yusuf Hikmet Bayur, Budda'nın Sakya veya Saka'lardan olduğunu ve bu Saka'nın Hindistan'da İskit karşılığında kullanıldığını belirtir. Bayur, bu konuda çok tartışma olduğu bilgisini vermekle birlikte Buda'nın ırk bakımından Türk olduğunu ifade eder.⁶² Hindolog olan Walter Ruben de *Eski Hint Tarihi* adlı eserinde Türk gelenekleri ile Buda gelenekleri arasındaki benzerliklere ve yakınlıklara

58 *Şakyamuni*, *şakya* ve *muni* kelimelerinin terkibinden oluşur. *Muni* “pir, üstat, âlim, hekim” gibi anlamlara gelir. *Şakya* ise, M.Ö. altıncı yüzyılda günümüzdeki Nepal'in güney kesiminde yaşadığı düşünülen bir kabilenin adıdır. Buda'nın bu kabilenin bir mensubu olarak doğduğu kabul edilir. Dolayısıyla *Şakyamuni* ifadesi “Sakaların hekimi, Sakya kabilesinin/ırkının bilgini” gibi anlamına gelir.

59 Budda, *Dinler Tarihi*, 240.

60 Budda, *Dinler Tarihi*, 240.

61 Budda, “Budda,” *Cumhuriyet* (1935).

62 Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 1:42.

dikkat çeker.⁶³ Diğer taraftan Budda'nın bu iddiasının kimi düşünürlerce gerçekçi bulunmadığı da vakiadır. Örneğin Asaf Çelebi, Budizm'in kurucusu Budda'nın, Sakya milletinden olduğunu ifade eder. Fakat bu Sakya milletinin adının bir İskit kabilesi olan Sakaları anımsatmasından dolayı Sakyaların da Türk olduklarını iddia etmenin doğru olmadığını ileri sürer ve böyle bir çabanın artık modasının geçtiğini belirtir.⁶⁴

Budda'nın eserlerinde dikkat çeken bir diğer nokta İslam dinine pek temas edilmemesine rağmen diğer dinlerin tanrı tasavvurları ele alınırken İslami bir terim olan "Allah" lafzının kullanılmış olmasıdır. Müellifin çeşitli eserlerinde yer alan "Rigveda'nın büyük Allahlarından biri de Agni'dir," "Mitra ikinci derecede kalmış bir Allah'tır," "Budda'lar gökteki tahtlarında oturan ezeli büyük Allahlardır," "Diğer Allahlar gücenmiş olan güneş Allahı saklandığı yerden çıkarmak için birçok hilelere müracaat ettiler," "Acem Allahı 'Ahura Mazda', Yahudi milli Allahı 'Yahve'dir," "Chang-ti de Taoizm'in büyük Allahı olmuştur"⁶⁵ gibi ifadelerde bu durum açıkça görülür. Bu ve benzeri anlatımlar dikkate alındığında "Allah" kelimesinin Sami, Hint, Çin veya putperest kökenli diğer dinlerdeki tanrı fikrini/inancını ifade etmek amacıyla kullanıldığı görülür. Fakat Budda'nın eserleri bütüncül bir gözle incelendiğinde bu terimin daha geniş bir manada kullanıldığı anlaşılır. Nitekim Budda, "Allah" kelimesini insanüstü, doğaüstü veya metafizik varlıkları ifade etmek için kullanmıştır. "Rakşa⁶⁶, insanların en fazla fenalık gördüğü şeytandır. Bu allahın adına bazen yatı da denmiştir"⁶⁷ ifadesinde olduğu gibi o, sadece nuranî veya iyi karakterli tanrısal varlıklar için değil kötücül ve şeytanî varlıklar için de "Allah" kelimesini tercih etmiştir.⁶⁸

Budda'nın uzun yıllar süren tetkiklerinin neticesinde kaleme aldığı *Dinler Tarihi* başta olmak üzere ilgili eserlerinde çok önemli ve kıymetli bilgilere yer verdiği açıktır. Fakat söz konusu eserlerde kritik edilebilecek bazı ifade ve düşüncelerin bulunduğu da ortadadır. Örneğin Budda, Hinduizm'de ölüyle ilgili ayinleri anlatırken Vedalar devrinde ölülerin yakıldığını bazen de yakıl-

63 Walter Ruben, *Eski Hint Tarihi*, çev. Cemil Ziya Şanbey (Ankara: İdeal Matbaa, 1944), 74-77.

64 Asaf Halet Çelebi, *Pali Metinlerine Göre Gotama Buddha* (Basım Yeri Bilinmiyor: Batı Yayımları, 1946), 19.

65 Budda, *Dinler Tarihi*, 318, 384, 368; Budda, *Çin Dinleri*, 13.

66 Rakşa, Hint mitolojisinde evrendeki düzeni bozmaya yönelik girişimlerde bulunan kötücül/şeytanî bir varlık olarak görülür. Bkz. R. Ramçand Patak, *Bhargav Adarş Hindi Şabdkoş* (Varanasi: Bhargav Bookdipo, 1942), 655.

67 Budda, *Dinler Tarihi*, 40.

68 Budda'nın Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yıllarına ait ders notlarında diğer dinlerdeki tabiatüstü veya metafizik varlıkları ifade etmek için "Allah" kelimesinden ziyade "tanrı" kelimesini tercih etmiş olduğu da vakiadır. Örneğin "...Bu ilahi, o şehirde hangi tanrı rol oynuyorsa onun adıdır..." (Budda, *Dinler Tarihi Ders Notları*, 6) gibi ifadelerde bu durum görülür.

mayarak gömüldüğünü belirtir. Bu oldukça önemli bir tespittir. Fakat devamında “ayın kitaplarında ölülerin gömüldüğüne dair hükümlerin olmadığını” belirtmesi tartışmaya açık bir ifadedir. Nitekim Hindu kutsal metninde “*Ey Agni! Yakılan, gömülen, ıssız bir yerde kalan ve ortalıkta bırakılan bütün ölmüşleri al*”⁶⁹ şeklinde bir ifade yer almakta ve burada bazı cenazelerin gömüldüğüne yönelik bir söylem bulunmaktadır. Kutsal metinlerinde görülen bu ve benzeri anlatılar, Budda'nın sözü edilen savının çok tutarlı olmadığını ortaya koymaktadır. Budda ilgili eserinde böyle bir söylemde bulunurken herhangi bir kaynak göstermediği için bu husus hakkında daha kapsamlı bir yorum yapma imkânı bulunmamaktadır. Fakat şu ifade edilmelidir ki, bu ve benzeri bazı hususlar kısmen de olsa eksik veya tartışmaya açık bilgiler ihtiva etmektedir.

Budda, *Dinler Tarihi* kitabında Budizm'in yayılış sürecini anlatırken onu diğer birkaç dinle mukayese eder. Bu bağlamda Hıristiyanlık ve İslam'ın farklı alanlara yayılmak için ülkeler istila ettiğini, cebir uyguladığını ve kutsal savaşlar başta olmak üzere kanlı vasıtalar kullandığını belirtir. Bunu ifade ettikten sonra kanlı vasıta kullanmamış tek dinin Budizm olduğunu ileri sürer.⁷⁰ Bu tartışmaya açık bir değerlendirmedir.⁷¹ Bu gibi hususlarda Budda'nın Dinler Tarihçilerine tavsiye ettiği nesnellik ve objektiflik ilkesine ne ölçüde uyabildiği sorgulanabilir. Budda'nın çalışmaları genel itibariyle ele alındığında belli bir perspektiften meselelere yaklaşmaya çalıştığı ve dini algılayışında zaman zaman sorunlar yaşadığı görülmektedir. Buna rağmen onun bu tür ilmi faaliyetleri, Dâru'l-Fünûn'da kurulan Dinler Tarihi kürsüsünün akademik bir yapıya bürünmesinde önemli rol oynamıştır.

1.2. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki İlmi Çalışmaları

Hilmi Ömer Budda'nın görev yaptığı İslam Tetkikleri Enstitüsü, hem bazı hocaların emekliye ayrılması hem de öğrenci yetersizliği gerekçe gösterilerek 1936'da kapatılmıştır. Buranın kadrosunda bulunan Yusuf Ziya Yörükan ile Hilmi Ömer Budda lise felsefe öğretmenliğine nakledilmişlerdir. Hilmi Ömer Budda belli bir süre öğretmenlik yaptıktan sonra lise programındaki bazı derslerin içeriğini ve uygulanış biçimini yerinde incelemek üzere 1938 yılında

69 Şatapatha Brahmana, 4, 5, 2, 13; Taititirya Aranyaka, 3.

70 Budda, *Dinler Tarihi*, 222.

71 Budda'nın bu ve benzeri iddialarını geçersiz kılacak pek çok bilgi ve bulgu tarihi veriler ışığında ortaya konabilir. Fakat burada makalenin temel amacından sapmamak için bu meselelere girilmemiştir. Örnek olması için günümüzü de yakından ilgilendiren Arakan örneği verilebilir. Buradaki Müslümanlara yönelik Budist zulmü yeni bir hadise değildir. Nitekim tarihi kaynaklardaki verilere göre on sekizinci yüzyılın sonunda Burma Krallığı, Arakan'ı işgal edip oradaki Müslüman idaresine son vermiştir. Budistler bunun devamında Arakan'da yaşayan Müslümanlara çeşitli baskı ve yaptırımlar uygulamıştır. Bunun neticesinde binlerce Müslüman Bengladeş başta olmak üzere çevre ülkelere göç etmek durumunda kalmıştır.

Almanya'ya gönderilmiştir. Türkiye'ye döndükten sonra kadim dostu İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun da etkisiyle Türk Dil Kurumu'nda uzman olarak 1 Şubat 1943 tarihinde göreve başlamıştır. Buradayken Başbakanlığa bağlı Basın Yayın Müdürlüğünde (Matbuat Umum Müdürlüğü) inceleme kurulu üyeliği de yapmıştır.⁷² Buddha, yaklaşık sekiz sene ara verdiği yayın hayatına Ankara'da özellikle Dinler Tarihi alanındaki tetkikleriyle yeniden dönme fırsatı yakalamıştır. Bu yazılarını Baltacıoğlu'nun çıkardığı *Yeni Adam* dergisinde 1944 yılından itibaren seri halinde yayınlamıştır. Buradaki yazılarında bilimsel veriler ışığında Hıristiyanlığın temel inançlarını, perhiz ibadetinin kökenini, İsa'nın tarihsel olup olmadığı meselesini nesnel yaklaşımlar kullanarak ele almıştır.⁷³

Budda, Ankara'da olduğu yıllarda daha sonradan *Türk Ansiklopedisi* adını alan *İnönü Ansiklopedisi* için "Ahiret", "Aile" ve "Türk ailesi" maddelerini yazmıştır. Türk Dil Kurumu'nda terim kolu uzmanı olarak çalıştığı yıllarda dilin gelişimi ile ilgili çalışmalar yapmış ve bu husustaki düşüncelerini *Kelimeler Niçin Cinslere Ayrılmışlardır?* başlığıyla küçük bir kitapçıkta toplamıştır.⁷⁴ 1940'ların sonuna doğru Türk Dil Kurumu, bütçe sıkıntısı yaşamış ve kadrosunu daraltma yoluna gitmiştir. Alınan bu karar neticesinde Hilmi Ömer Buddha, beş yılı aşkın süredir çalıştığı Türk Dil Kurumu'ndaki görevinden 13 Aralık 1948 tarihinde ayrılmak durumunda kalmıştır.⁷⁵

1949 yılında Şemseddin Günaltay kabinesi, Tahsin Banguoğlu'nun Mili Eğitim Bakanlığı vekilliği döneminde İlahiyat Fakültesi'nin yeniden kurulması yönünde karar almıştır. Bu maksatla Ankara Üniversitesi Rektörü Prof. Hikmet Birand başkanlığında bir komisyon teşkil edilmiş ve Ankara Üniversitesi'ne bağlı olarak yeni kurulacak İlahiyat Fakültesi'nin ilk öğretim üyeleri belirlenmiştir. Bu bağlamda Diyanet İşleri Müşavere Heyeti azalarından Yusuf Ziya Yörükân İslam Mezhepleri Tarihi, Ankara Etnografya Müzesi Müdürü Hasan Remzi Oğuz Arık İslam Sanatı Tarihi ve Türk Dil Kurumu uzmanlarından Hilmi Ömer Buddha Dinler Tarihi profesörlüğüne seçilmiştir.⁷⁶ Böylece Hilmi Ömer, 31 Ekim 1949 tarihinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki görevine başlamış⁷⁷ ve bir süre ara vermek durumunda kaldığı Dinler Tarihi çalışmalarına yeniden dönme imkânı bulmuştur. Hilmi Ömer Buddha şu anda mevcut olan İlahiyat Fakülteleri içerisinde en köklü ve eskisi olan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin ilk Dinler Tarihi hocası olmuştur. Bu görevini üç yıla yakın sürdürmüştür. Verdiği dersler ve yaptığı

72 Türk Dil Kurumu Özlük Dosyası.

73 Buddha, "Karnaval Maskaralık Bayramı I," *Yeni Adam* (1944): 483, 8-9; Buddha, "Perhiz," *Yeni Adam* (1944): 485, 9.

74 Buddha, *Kelimeler Niçin Cinslere Ayrılmışlardır?* (Ankara: T.D.K. Türk Dili Belleten, 4-5, 1945).

75 Türk Tarih Kurumu Özlük Dosyası.

76 Ülken, *İlahiyat Fakültesi Albümü*, 8.

77 Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Özlük Dosyası.

ilmi çalışmalar ile Türkiye’de Dinler Tarihi’nin gelişmesinde ve kurumsallaşmasında öncü rol oynamıştır.⁷⁸

Alanında yetkin bir kişi olan Hilmi Ömer Buddha, pek çok ilmi konuda kendisine danışılan bir isim olmuştur. Örneğin Buddha, Sadri Karsel’in hazırlanmış olduğu “İran Dini ve bu dinin Cemiyet ve Siyasete Tesirleri” adlı eserin Milli Eğitim Bakanlığı’nca bastırılacak nitelikte olup olmadığı için üniversite yönetimi tarafından görevlendirilmiştir. Buddha, kitabı inceledikten sonra üç sayfalık bir rapor hazırlamıştır. Raporda özetle ilgili eserin müellifinin Dinler Tarihi, Etnografya ve Sosyoloji gibi alanlarda yeterince malumat sahibi olmadığını belirtmiştir. Kitabın önsözde yer alan “tarih bize dinin ne zaman, nerede ve ne türlü olarak başladığını bildirmez” ifadesini kritik etmiş ve dinin kökeni meselesinin tarihin değil; Dinler Tarihi, Etnografya ve Sosyolojinin konusu olduğunu ifade etmiştir. Buddha, Karsel tarafından ileri sürülen “İran yaylasında yaşamış olan toplumlarda ilk olarak Totemcilik inancı mevcuttu.” şeklindeki iddiayı da tenkit etmiştir. Bu konuda müellifin iddiasını ispat etmek için İran totemciliği üzerine tek bir olay göstermediğini dile getirmiş ve totemciliğin bahis mevzu olabilmesi için gereken vasıfları sıralamıştır. Müellifin Orta Asya hakkında yanlış bilgiler verdiğini ve Zerdüş’tün İran’da yaşamış olduğu tarihten bahsederken de yanlışla düştüğünü öne sürmüştür. Karsel’in belirttiği görüş ile bu konuda araştırma yapan bilgilerin verdikleri tahmin ve tarihler arasında pek ilgi bulunmadığını belirtmiştir. Sonuç olarak Buddha, sözü edilen müellifin bu eseri yazabilecek bilgilerden mahrum olduğunu ve yararlandığını bildirdiği kaynakların bilimsel nitelikten uzak olduğunu tespit etmiştir. Bu rapor⁷⁹, ilgili eseri bilimsel yönden kritik eden Hilmi Ömer Buddha’nın, Dinler Tarihi metodolojisine önem verdiğini ve alanla ilgili temel kaynaklara hâkim olduğunu göstermektedir.

Hilmi Ömer Buddha, ilmi çalışmaları ve akademik kariyeri sayesinde kendini daha da geliştirebilecek bazı imkânlar elde etmiştir. 1952 yılının başında Ankara Üniversitesi Rektörlüğü’nden İlahiyat Fakültesi’ne gönderilen bir yazıda Amerika Birleşik Devletleri Türkiye Eğitim Komisyonu’nun programı ve bütçesi dâhilinde 1952-1953 ders yılı için Amerika üniversitelerinde ilmi araştırmalar yapmak ve konferanslar vermek üzere bir aday gösterilmesi istenmiştir. “*Bu burslara namzet olarak seçileceklerin çalışacakları üniversitelerde konferans verebilecek şekilde İngilizceye ağıh olmalarının kültür anlaşmasının gayelerini*

78 Hilmi Ömer Buddha sonrası Türkiye’de Dinler Tarihi’nin gelişim seyri hakkında geniş bilgi için bkz. Tanyu, “Dinler Tarihi’nin Tarihçesi,” 122-124; Adam, “Annemarie Schimmel’den Prof. Dr. Abdurrahman Küçük’e Ankara İlahiyat’ın Türkiye’deki Dinler Tarihi Çalışmalarına Katkısı,” 136-152; Ali İsra Güngör, “Turkish Contribution to the History of Religions,” *Numen* 54, sy. 1 (2007): 71-92.

79 Buddha’nın 12.12.1949 tarihli resmi yazıya binaen hazırladığı rapor, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Özlük Dosyasında bulunmaktadır.

tahakkuk ettirmesi bakımından faydalı olacağı kanaatindeyiz"⁸⁰ ibaresi ile aday gösterilecek kişilerde olması gereken şartlar da sıralanmıştır. İlahiyat Fakültesi dekanı Prof. Suut Kemal Yetkin'in başkanlığında toplanan fakülte yönetim kurulu, Hilmi Ömer Budda'yı ilgili konu için aday göstermiş, üniversite senatosu da 18 Mart 1952 tarihli toplantısında Hilmi Ömer Budda'nın seçilmesine karar vermiştir. Fakat Budda'nın ani vefatı dolayısıyla bu karar hayata geçirilememiştir.⁸¹

Elde edilen veriler, Hilmi Ömer Budda'nın uzun süredir devam eden sağlık problemleri yaşadığını göstermektedir. Onun bu sıkıntısı Ankara Üniversitesi'ndeki yıllarında da devam etmiştir. Mevcut bilgilerden onun fakültede görevliyken ilki 19 Aralık 1949'dan 27 Şubat 1950'ye; diğeri de 13 Aralık 1950'den 26 Şubat 1951'e kadar olmak üzere iki defa ciddi anlamda rahatsızlık geçirip toplamda dört ay kadar hastanede tedavi gördüğü anlaşılmaktadır. İkinci rahatsızlığından sonra doktorlar Budda'ya üç ay istirahat raporu vermişlerdir. Fakat Budda, fakülteye yazdığı dilekçede "*öğrencilerimin derslerinden mahrum kalmasına üzüldüğümünden ötürü yalnız yirmi gün İstanbul'da dinlenmek imkânını bulursam fakülte tedrisatına daha devamlı olarak ders vereceğime inanıyorum*" şeklinde bir talepte bulunmuştur.⁸² Buradan da anlaşılacağı üzere Budda, öğrencilerine ve ilmi çalışmalarına daima öncelik vermiştir. O, türlü rahatsızlıklarına rağmen son anına kadar çok önem verdiği Dinler Tarihi kürsüsü için elinden gelen çabayı göstermiştir. Budda, 4 Haziran 1952 tarihinde Ankara'daki ikamet adresinde hayata gözlerini yummuştur.

2. Hilmi Ömer Budda'nın Temel Kaynakları ve Etkilendiği Dinler Tarihi Ekolleri

Türkiye'de Dinler Tarihi'nin durumunu değerlendiren Hilmi Ömer Budda, yeni bilgi ve metodolojik argümanlar açısından mevcut çalışmaların yeterli düzeyde olmadığını ifade eder. O, Batıdaki çalışmalardan da hareketle son çeyrek asır içinde Dinler Tarihi bilgisi ve birikiminin çok geliştiğini hatırlatır ve bu konuda yapılması gereken yeni çalışmaların gerekliliğini ortaya koyar.⁸³ Bu bağlamda onun, Din Bilimleri alanında tek bir ekolden beslenmek yerine çalışmalarını kendini ispatlamış ve Dinler Tarihi disiplinine çeşitli metodolojik katkılar sunmuş farklı teologların görüş ve eserlerinden yararlandığı, kimi zaman ise etkisinde kaldığı görülür.

Hilmi Ömer, kendi zamanına kadar Dinler Tarihi ile ilgili yazılmış birkaç kitap bulunduğunu ve bunlar içerisinde de çok azının bilimsel değere sahip

80 ABD Türkiye Eğitim Komisyonu'nun Ankara Üniversitesi'ne gönderdiği 14 Şubat 1952 tarihli yazısı.

81 Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Özlük Dosyası.

82 Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Özlük Dosyası.

83 Budda, *Dinler Tarihi*, 3.

olduğunu belirtir. Bilimsel kabul edilebilecek kitapların da Pierre D. Chantepie de la Saussaye'ye ait olan Dinler Tarihi el kitabından yapılan alıntılardan ibaret olduğunu ifade eder.⁸⁴ Bu açıdan Buddha üzerinde etkisi bulunan düşüncülerin başında Fenomenolojik Dinler Tarihi çalışmalarıyla tanınan Hollanda Ekolü'nden D. Chantepie de la Saussaye gelir. Din Fenomenolojisinin öncüsü kabul edilen Saussaye, normatif teoloji ve Dinler Tarihi arasında kesin bir ayırım bulunduğuna dikkat çekmiştir. O, muhtelif dini fenomenleri, tanımlayıcı ve karşılaştırmalı bir şekilde incelemiştir.⁸⁵ Çalışmalarında fenomenleri sistematik tasnife tabi tutarak ana hatlarıyla inceleme gayretinde olan Buddha, bu hususta Saussaye'nin görüş ve metodlarından belli ölçüde yararlanmıştı.

Budda, Dinler Tarihi yazılarında Alman ekolünden de beslenmiştir. Budda'nın eserlerinde sık sık atfı yaptığı Budizm uzmanı Hermann Oldenberg, Caynizm uzmanı Herman Jacobi ve Kitab-ı Mukaddes uzmanı Julius Wellhausen; Alman kökenli Dinler Tarihçileridir. Wellhausen'in en önemli eserlerinden biri olan *Prolegomena zur Geschichte Israels* (Yahudi Tarihine Giriş), Budda'nın kaynakları arasında yer almaktadır. Wellhausen'in, antik kökenli dini ve felsefi sistemlerin Hıristiyanlığın oluşum sürecine etkisini inceleyen çalışmaları da bulunmaktadır. Bu açıdan Budda, özellikle İsa ile ilgili görüşlerini izah ederken Wellhausen'in etkisinde kalmıştır. Şöyle ki, Wellhausen'in de aralarında bulunduğu Babilcilik ekolü, Sami dinlere ait ilk izlerin Filistin'den ziyade Babil'de aranması gerektiğini savunmuştur. Bu ekole göre Yahudilik ve Hıristiyanlık üzerinde Filistin'e komşu medeniyetlerin büyük ölçüde etkisi olmuştur. Çeşitli kültürlerde mevcut olan ölen ve dirilen insan şeklindeki mitolojik anlatılar, Hıristiyanlığa da geçmiş ve burada İsa'nın ölümü ve dirilişi şeklinde karşılık bulmuştur.⁸⁶ Dolayısıyla Budda'nın, özellikle *İsa Meselesi* adlı eserinde İsa'nın tarihi şahsiyetten ziyade efsanevi kişilik olduğu yönündeki görüşlerini temellendirirken özelden Wellhausen'ın yazılarından genelde ise Babilcilik ekolünün görüşlerinden etkilendiği anlaşılmaktadır.

Hilmi Ömer Budda, Dinler Tarihi ile ilgili yazdığı eserlerde yurt dışı tecrübesinden ve birikiminden mümkün olduğunca yararlanmıştı. Batı kaynaklı antropolojik teorileri incelemiş ve Dinler Tarihi meselelerini ele aldığı yazılarında bu tür verileri kullanmıştır. O, özellikle kurban fenomeni ile ilgili çalışmalarında antropolojik teoriler arasından "komünyon teorisi"ni esas al-

84 Budda, *Dinler Tarihi*, 3.

85 Mustafa Alıcı, "Dünyanın Yerel Bilimi: Dinler Tarihi," *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 1, sy. 1 (2009): 166.

86 Geniş bilgi için bkz. Patrick D. Miller, *Israelite Religion and Biblical Theology: Collected Essays* (Wiltshire: Sheffield Academic Press, 2000), 368-369. İngilizce kaynaklarda "Pan-Babilcilik" şeklinde geçen bu tabir, tam karşılığını ifade etmese de Babilcilik şeklinde çevrilmiştir.

muştır. Bu teori, kurban uygulamasının kökenini bir grup insanla beraber yenilen komünyon yemeğine dayandırmıştır. Budda'nın sosyoloji alanındaki birikimi böyle bir eğilimi beraberinde getirmiştir. Zira sözü dilen teori, din ile bireyin sosyal çevresi arasındaki bağı dikkat çekmiştir. Bu açıdan kurbanın bireysel olduğu kadar toplumsal işlevine de vurgu yapmıştır. Budda'nın ilgili eserlerinde meselelere bu bakış açısıyla yaklaştığı, gerek konuları ele alış biçiminden gerekse kullandığı kaynaklardan⁸⁷ anlaşılmaktadır. Nitekim onun çalışmalarında kullanmış olduğu *The Religion of the Semites* ve *Encyclopedia Britannica* adlı eserlerde, sözü edilen teorinin fikir babası olarak kabul gören W. Robertson Smith'in imzası vardır.⁸⁸

Budda'nın çalışmalarında dikkat çeken hususlardan biri de dini fenomenleri ele alırken karşılaştırma metoduna başvurmuş olmasıdır. Bu yöntem, ele alınan konuların daha sağlıklı anlaşılıp değerlendirilmesine imkân tanımıştır. Kullandığı kaynaklara ve akademik geçmişine bakılırsa Budda'nın bu hususta Karşılaştırmalı Mitoloji uzmanı Fransız George Dumezil'den etkilendiği anlaşılmaktadır. Dumezil, çalışmalarında aynı etnik, dilsel ve kültürel tabandan gelen milletlerin sosyo-dini fenomenlerini tarihsel olarak karşılaştırmış, ortaya çıkan benzerliklerden hareketle bir takım çıkarımlarda bulunmuştur. Dumezil'in yaklaşık iki yıl asistanlığını yapan Hilmi Ömer, hocasının metodolojisinden ve eserlerinden yararlanmıştı. Budda, çalışmalarında Dumezil'e neredeyse hiç atıf yapmamıştır. Fakat bu durum ondan etkilenmediği anlamına gelmemelidir. Zira *Dinler Tarihi* kitabında yer verdiği konular ve uyguladığı temel metotlar hocasından etkilendiğini ortaya koymaktadır.⁸⁹

Budda'ya göre Dinler Tarihçisi olayları ele alırken nesnel davranmalı, kural koyucu olmamalı ve herhangi bir dini görüşün savunuculuğunu yapmamalıdır.⁹⁰ Bu çerçevede eser üretmeye gayret gösteren Budda, bazı çalışmalarında özellikle kadim Türk geleneğinin diğer medeniyet ve kültürler üzerindeki etkisini ortaya çıkarmayı hedeflemiştir. Dönemin siyasi konjonktürünün de etkisiyle o, din kurucularını, Türklerle ilişkilendirme çabası gütmüş ve dini ananelerin kökenlerini Türk geleneğine dayandırmaya çalışmıştır. Bu bağlamda tartışmaya açık bazı iddialarda bulunduğu olmuştur. Budda'nın kimi çalışmalarında ise, başlık ile içerik arasında uyumsuzluklar ortaya çıkmıştır. Muhatabın dikkatini çekmek için genel ve çarpıcı başlıklar seçmeye çalışmış olsa da bu tutum ele aldığı bazı mevzuların yeterince analiz edilememesine yol açmıştır.

87 Örneğin bkz. Hilmi Ömer Budda, "Sami Dinlerde Kurbanın Mahiyet ve Faaliyeti, Mukaddes Vergi, Öşürler," *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 3, sy. 11 (1929): 81 (üç nolu dipnot), 90 (üç nolu dipnot).

88 Özer Çetin, "Kurban Teorileri," *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9, sy. 1 (2009): 193.

89 Aydın, "Dârü'l-Fünûnunun İlk Dinler Tarihçisi," 274.

90 Baltacıoğlu, "Budda ile Görüştüm II," *Yeni Adam* (1943): 459, 7.

Hilmi Ömer Buddha'nın yayında yetişip onun Dinler Tarihi metodolojisini geliştiren, araştırma yöntem ve tekniklerini devam ettiren bir öğrencisi bildiğimiz kadarıyla olmamıştır. Akademik anlamda onun geleneğini sürdüren öğrencisinin veya asistanının bulunmaması bir eksiklik olarak görülebilir. Fakat hocanın ömrünün sonlarına doğru uzun yıllar ailevi sıkıntılar ve ciddi sağlık problemleri yaşamış olması böyle bir sonucu beraberinde getirmiş olabilir. Diğer taraftan dönemin şartları itibariyle kendisi için böyle bir imkân da doğmamış olabilir.⁹¹ Bütün bunlara rağmen Buddha çeşitli fakültelerde uzun yıllar hocalık yapmış ve çok sayıda öğrenci mezun etmiştir. Onların yetişmesini ve modern dünyayı tanınmasını sağlamıştır. Diğer taraftan ortaya koymuş olduğu ilmi çalışmaları ile Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Dinler Tarihi alanında önemli bir boşluğu doldurmuştur. *Dinler Tarihi* kitabı başta olmak üzere, eksiklikleri olmakla birlikte, eserlerinde ele aldığı konular itibariyle çok kıymetli ve önemli bilgiler vermiştir. Buddha, bu ve benzeri çalışmaları ile Dinler Tarihi disiplininin kurumsallaşmasında ve bir adım öteye taşınmasında çok önemli katkılar sunmuştur.

Sonuç

Hilmi Ömer Buddha otuz yıla yakın akademik hayatı boyunca ilmi çalışmaları ve yayınları ile Türkiye'de Dinler Tarihi alanının öncülerinden olmuştur. Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi'nde (1927-33) ve akabinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı İslam Tetkikleri Enstitüsü'nde (1933-36) uzun yıllar Dinler Tarihi dersini okutmuştur. Mevcut İlahiyat Fakülteleri içerisinde en eskisi olan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin çekirdek kadrosunda yer almış ve ilk Dinler Tarihi hocalığını yapmıştır. Bu itibarla o, Türkiye'de Dinler Tarihi'nin kurumsallaşmasında etkin rol oynamıştır.

Budda, Fransızca, Almanca ve İngilizce kaynaklardan istifade ederek titiz çalışmalar ortaya koymuştur. Yurt dışında edindiği kazanımları ve tecrübeleri hem ders verdiği öğrencilerine hem de ilmi çalışmalarına aktarmıştır. Eserlerinde eğitimi aldığı sosyoloji biliminden de ustalıkla yararlanmış ve disiplinler arası çalışmanın önemine vurgu yapmıştır. Diğer taraftan o, yaşadığı dönemin neşriyatını takip etmiş ve Dinler Tarihi ile ilgili Batıda çıkan önemli çalışmalardan bazılarını çeşitli mecmua ve gazetelerde tanıtmıştır. Buddha kullandığı kaynak, metot ve yöntemler ile Dinler Tarihi'ne yeni ufuklar açmıştır. Çalışmalarında özgün, bilimsel ve objektif olmaya özen göstermiştir. Bununla birlikte içinde yetiştiği sosyo-kültürel ortam başta olmak üzere çeşitli sebeplere bağlı olarak zaman zaman tartışmaya açık hususlara ve iddialara yer verdiği de olmuştur. Netice itibariyle o, zor şartlar altında kendini en iyi şekilde yetiştirerek farklı kurumlarda yıllarca Dinler Tarihi dersi

91 Böyle bir değerlendirmede bulunmamamızda Prof. Dr. Abdurrahman Küçük ile yaptığımız görüşmeler esnasında edindiğimiz çıkarımlar etkili olmuştur.

vermiş ve bu alanda önemli bilimsel eserler üretmiştir. 58 yaşında vefat eden Hilmi Ömer Budda, ciddi duruşu ve ilmi gayreti sayesinde hem Dinler Tarihi kürsüsünün mimarlarından hem de Cumhuriyet döneminin önde gelen fikir adamlarından biri olmuştur.

Ek 1: Hilmi Ömer Budda'nın Yayınları⁹²

- Budda, Ömer Hilmi. "Sami Dinlerde Kurbanın Mahiyet ve Faaliyeti." *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 2, sy. 8 (1928): 28-49.
- _____. "Sami Dinlerde Kurbanın Mahiyet ve Faaliyeti." *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 2, sy. 9 (1928): 29-61.
- _____. "Esbak İtalyan Baş Vekili Antonio Salandro: La Neutralita İtaliana 1914-15 (İtalyan Bitarafılığı 1914-15)." *Hayat Mecmuası* 4, sy. 86 (1928): 17-19.
- _____. "H. G. Woodhead: The China Year Book 1928 (1928 Çin Salnamesi)." *Hayat Mecmuası* 4, sy. 95 (1928): 19-20.
- _____. "H. Lundborg, F. J. Lenders: The Racial Characters of Sivedish Nalian (İsveç Milletinin Irkçı Vasıfları)." *Hayat Mecmuası* 4, sy. 96 (1928): 19-20.
- _____. "Sir Macmunn George, Cyril Falls: Military Operations: Egypte and Palestine from the outbreak of war with Jermany to June 1917 (Harekât-ı Askeriye: Almanya ile Bidayet Harbinde 1917 Haziranına kadar Mısır ve Filistin)." *Hayat Mecmuası* 4, sy. 80 (1928): 19-20.
- _____. "Lord Beaverbrook: Politicians and the War 1914-1916 (Ricali Hüükümet ve 1914-1916 Harbi)." *Hayat Mecmuası* 4, sy. 93 (1928): 20.
- _____. "Mariel Buchanan: Diplomacy and Foreign Comts (Diplomasi ve Ecnebi Sarayları)", *Hayat Mecmuası* 4, sy. 101 (1928): 20.
- _____. "Sami Dinlerde Kurbanın Mahiyet ve Faaliyeti, Mukaddes Vergi, Öşürler." *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 3, sy. 11 (1929): 81-102.
- _____. "Sami Dinlerde Kurbanın Mahiyet ve Faaliyeti - IV: İlk Mahsulat Kurbanı." *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 4, sy. 17 (1930): 57-71.
- _____. İsa Meselesi - 24-26 Eylül tarihinde Darülfünun ilahiyat Fakültesi'nde Verilen Konferanslar. İstanbul: Zelliç Biraderler, 1931.
- _____. "Sümer Dininin Babil, İbrani, İslam dinleri Üzerinde Yaptığı Tesirler, Tufan Hikayesi, İbrani ve İslam Dinlerinde." *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 5, sy. 23 (1932): 53-64.
- _____. "Sümer Dininin Babil, İbrani, İslam dinleri Üzerinde Yaptığı Tesirler, Tufan Hikayesi, İbrani ve İslam Dinlerinde." *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 5, sy. 24 (1932): 33-45.
- _____. "Some Considerations with regard to the Hanif Question." *The Muslim World* 22, (1932): 73.
- _____. "Everyday Philosophy of the Turkish People in Istanbul." *Philosophy* 8, sy. 30 (1933): 205-212.
- _____. *Çindeki Dinler*. Başvekalet Müdevvenat Matbaası, 1933(?).
- _____. *Çinlilerin Dini*. Başvekalet Müdevvenat Matbaası, 1934.
- _____. *Dinler Tarihi I. Cilt*. İstanbul: Dün ve Yarın Tercüme Külliyyatı, 1935.

92 Burada tespit edebildiğimiz kitap, makale ve köşe yazıları listelenmiştir. Budda'nın eserleri üzerine yapılmış çalışma için bkz. Tıglı, "Hilmi (Ömer) Budda ve Eserleri," 475-477.

- _____. "Amazonlar I." *Yolların Sesi* 3, sy. 25 (15.1.1935): 465-66.
- _____. "Amazonlar II." *Yolların Sesi* 3, sy. 26 (1.2.1935): 474-75.
- _____. "Amazonlar III." *Yolların Sesi* 3, sy. 27 (15.2.1935): 491.
- _____. "Neron ve Roma Yangını I." *Yolların Sesi*, sy. 28 (1.3.1935): 506-7.
- _____. "Neron ve Roma Yangını II." *Yolların Sesi*, sy. 29 (1935): 523-24.
- _____. "Neron ve Roma Yangını III." *Yolların Sesi*, sy. 30 (15.6.1935): 538-39.
- _____. "Neron ve Roma Yangını IV." *Yolların Sesi*, sy. 31 (1935): 557-58.
- _____. "İsa Yaşamamıştır I." *Milliyet*, (14 Şubat 1933).
- _____. "İsa Yaşamamıştır II." *Milliyet*, (6 Mart 1933).
- _____. "İsa Yaşamamıştır III." *Milliyet*, (10 Nisan 1933).
- _____. "Budda." *Cumhuriyet*. (16 Temmuz 1935).
- _____. "Baş Ağrısı." *Yeni Adam* (11.11.1943): 463, 9.
- _____. "Hatay ve Ana Vatana Dönüşü." *Yeni Adam* (24.06.1943): 443, 5.
- _____. "Hidrelles." *Yeni Adam*, (13.05.1943): 437, 5.
- _____. "Asur İmparatoru Sardanapal." *Yeni Adam* (18.11.1943): 464, 8.
- _____. "İki Boynuzlu İskender I." *Yeni Adam* (02.09.1943): 453, 9,11.
- _____. "İki Boynuzlu İskender II." *Yeni Adam* (4.11.1943): 462, 9,11.
- _____. "İki Boynuzlu İskender III." *Yeni Adam* (2.12.1943): 466, 8.
- _____. "Bir Mayıs I." *Yeni Adam* (06.05.1943): 436, 5.
- _____. "Bir Mayıs II." *Yeni Adam* (03.06.1943): 440, 8
- _____. "Bir Mayıs III." *Yeni Adam* (10.06.1943): 441, 5, 9.
- _____. "Bir Mayıs IV." *Yeni Adam* (23.09.1943): 456, 8, 11.
- _____. "Perhiz." *Yeni Adam*, (13.04.1944): 485, 9.
- _____. "25 1. Kanun: Güneşin, Mithra-İsa'nın Doğumları." *Yeni Adam* (17.2.1944): 477, 8.
- _____. "Saturnalia Bayramı ve İsa." *Yeni Adam* (10.02.1944): 476, 8-9.
- _____. "İkincikanun Epiphanye Yortusu." *Yeni Adam* (02.03.1944): 479, 8-11.
- _____. "Karnaval-Maskaralık Bayramı I." *Yeni Adam* (23.03.1944): 483, 8-9.
- _____. "Karnaval-Maskaralık Bayramı II." *Yeni Adam* (06.04.1944): 484, 4
- _____. "Salıncak I." *Yeni Adam* (23.11.1944): 517, 8-9.
- _____. "Salıncak II." *Yeni Adam* (1944): 518, 9.
- _____. "İsa'nın Haça Gerilmesi I." *Yeni Adam* (13.07.1944): 498, 8-11.
- _____. "İsa'nın Haça Gerilmesi II." *Yeni Adam* (20.07.1944): 499, 8-9.
- _____. "Sümer Yılbaşı, Sakalar Bayramı ve İsa I." *Yeni Adam* (27.04.1944): 487, 4.
- _____. "Sümer Yılbaşı, Sakalar Bayramı ve İsa II." *Yeni Adam* (25.05.1944): 491, 4, 11.
- _____. "Sümer Yılbaşı, Sakalar Bayramı ve İsa III." *Yeni Adam* (01.06.1944): 492, 8-9, 11.
- _____. "Kelimeler Niçin Cinslere Ayrılmışlardır?" *T.D.K. Türk Dili Belleten*, 4-5, 1945.
- _____. "Hususi Diller." *T.D.K. Türk Dili Belleten*, 15, 1945.
- _____. "Ahiret." *Türk Ansiklopedisi*. 2:237. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1968.
- _____. "Aile." *Türk Ansiklopedisi*. 1:290. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1968.
- _____. Dinler Tarihi Ders Notları. Ankara, ts.

Ek 2: Resimler

Hilmi Ömer Budda'nın Resmi

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dosyası.

Arık, Durmuş. "Bir Değer Olarak Prof. Dr. Abdurrahman Küçük ve Onun Eserlerinde Değerler." *Prof. Dr. Abdurrahman Küçük'e Armağan* içinde, editör Ahmet Hikmet Eroğlu, 107-118. Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.

Atasağun, Galip. "Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmaları." *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 20 (2005): 203-248.

Aydın, Fuat. "Dârü'l-Fünûnun İlk Dinler Tarihçisi: Georges Dumezil ve Tarih-i Edyân Dersleri." *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu*. İstanbul, (2010): 263-276.

Aydın, Fuat ve Feyza Betül Aydın. *Georges Dumezil'den Dinler Tarihi Dersleri*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2012.

Baltacıoğlu, İsmail Hakkı. "A. Hilmi Ömer Buddha ile Görüştüm I." *Yeni Adam* (14.10.1943): 459, 6.

Baltacıoğlu, İsmail Hakkı. "A. Hilmi Ömer Buddha ile Görüştüm II." *Yeni Adam* (14.10.1943): 459, 7.

Baltacıoğlu, İsmail Hakkı. "A. Hilmi Ömer Buddha ile Görüştüm III." *Yeni Adam* (21.10.1943): 460, 6-7.

Batuk, Cengiz. "Georges Dumezil ve Türk Dinler Tarihindeki Yeri." *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28, (2010): 87-111.

Bayur, Hikmet. *Hindistan Tarihi*. 3 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

"Bir Profesör odasında ölü bulundu." *Vakit* (5 Haziran 1952).

Bell, Richard. "Who were the Hanifs." *The Muslim World* 20, (1930): 120-124.

Budda, Hilmi Ömer. İlgili eserleri.

Budda, Hilmi Ömer. *Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler*. Hazırlayan Bekir Zakir Çoban. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

Çankaya, Ali. *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*. Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969.

Çelebi, Asaf Halet. *Pali Metinlerine Göre Gotama Buddha*. Batı Yayıncı, 1946.

Çetin, Özer. "Kurban Teorileri." *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9, sy. 1 (2009): 189-221.

Dumezil, George. "Fransız Hükümeti ve Elli Seneden Beri İlahiyat." Çeviren A. Hilmi Ömer (Budda). *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sy. 5-6 (1926): 173-186.

Baltacıoğlu, İsmail Hakkı. "Acem Resmi: Acem Resminde Yabancı Sanat Bakıyeleri." Çeviren A. Hilmi Ömer (Budda). *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 5, sy. 18 (1931): 16-67.

Er, Hamit. *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*. İstanbul: Sosyal Bilimler Araştırma Merkezi İslâm Medeniyeti Vakfı, 1993.

Erdem, Mustafa. "Prof. Dr. Abdurrahman Küçük: Gönül İnsanı, Bilim İnsanı ve Siyasetçi." *Prof. Dr. Abdurrahman Küçük'e Armağan* içinde, editör Ahmet Hikmet Eroğlu, 85-94. Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.

Eroğlu, Ahmet Hikmet. "Prof. Dr. Abdurrahman Küçük'ün "Millet" Tanımı." *Prof. Dr. Abdurrahman Küçük'e Armağan* içinde, editör Ahmet Hikmet Eroğlu, 95-106. Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.

Güngör, Ali İsrâ. "Turkish Contribution to the History of Religions." *Numen* 54, sy. 1 (2007): 71-92.

Güngör, Harun. "Hikmet Tanyu ve Türk Dini Tarihçesi." *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5, (1994): 31-34.

- İnan, Abdulkadir. *Güneş Dil Teorisi Üzerine Ders Notları*. İstanbul: Devlet Basımevi, 1936.
- Kaya, Önder. "Şöhretlerin Buluştuğu Okul: İstanbul'da Mercan Sementi ve Mercan İdadisi." *Gezgin Dergisi*, sy. 31 (2009).
- Kayadibi, Fahri. "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Din Eğitimi (1923-1933)." *Cumhuriyetin Kuruluşunun 80. Yılı Paneli*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2004.
- Kılıç, Sami. "Hikmet Tanyu'nun Hayatı ve Eserleri." *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1 (1996): 225-240.
- Küçük, Abdurrahman. "Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Dinler Tarihi." *Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)* içinde, editör A. İsmail Güngör, 333-364. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010.
- Küçük, Mehmet Alparlan. "Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Kurumsallaşması ve Prof. Dr. Abdurrahman Küçük." *Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)* içinde, editör A. İsmail Güngör, 478-496. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010.
- Miller, Patrick D. *Israelite Religion and Biblical Theology: Collected Essays*. Wiltshire: Sheffeld Academic Press, 2000.
- Patak, R. Ramçand. *Bhargav Adarş Hindi Şabdkoş*. Varanasi: Bhargav Bookdipo, 1942. "Prof. Hilmi Budda evinde ölü olarak bulundu." *Cumhuriyet* (5 Haziran 1952).
- Ruben, Walter. *Eski Hint Tarihi*. Çeviren Cemil Ziya Şanbey. Ankara: İdeal Matbaa, 1944.
- Sayar, Süleyman. "Prof. Dr. Günay Tümer'in Hayatı ve Çalışmaları." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, sy. 7 (1998): 391-398.
- Tanyu, Hikmet. "Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Tarihçesi I." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, (1960): 109-124.
- Tarakçı Tıǧlı, Betül. "Türkiye'de Dinler Tarihinin Öncülerinden Hilmi (Ömer) Budda ve Eserleri." *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu*. İstanbul, (2010): 465-477.
- Taşpınar, İsmail. *Doğu Dinlerinde Hac İbadeti- Hinduizm ve Budizm*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Tezokur, M. Hadi. "Ölümünün 15. Yılında Hikmet Tanyu ve Dinler Tarihindeki Yeri." *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, sy. 2 (2006): 75-85.
- Türk Dil Kurumu Özlük Dosyası.
- Ülken, Hilmi Ziya. *İlahiyat Fakültesi Albümü 1949-1960*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1961.
- Yıldırım, Münir. "Türk Dini Tarihi Araştırmalarında Fenomenolojik Metod: Hikmet Tanyu Örneği." *Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)* içinde, editör A. İsmail Güngör, 63-72. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010.